

Oud@Utrecht

Van der Monde-lezing: 650 jaar Stichtse Landbrief

In 2025 wordt herdacht dat de Stichtse Landbrief 650 jaar geleden werd afgekondigd. Deze overeenkomst tussen de bisschop van Utrecht en de geestelijkheid, adel en steden in het Nedersticht betekende het begin van de Provinciale Staten van Utrecht.

Op 19 februari is de Van der Monde-lezing 2025 gewijd aan de Stichtse Landbrief. Kaj van Vliet, rijksarchivaris in de provincie Utrecht, en Renger de Bruin, senior onderzoeker aan de Universiteit Utrecht, nemen het publiek mee door meer dan zes eeuwen provinciale bestuursgeschiedenis. De lezing wordt afgewisseld met korte video's waarin deskundigen en politici op locatie vertellen over bijzondere momenten uit deze lange historie, zoals de splitsing van de Staten van Utrecht in 1786-1787 en de terugkeer van de wolf. De traditionele locatie van de Van der Monde-lezing, de Pieterskerk, is zeer passend: het kapittel van Sint-Pieter was in 1375 een van de ondertekenaars van de Stichtse Landbrief. Aanmelden voor de lezing van 19 februari 2025 kan vanaf begin januari via de website.

Colofon

Tijdschrift Oud-Utrecht 97e jaargang nummer 6, december 2024 / ISSN 1380-7137. Uitgave van de Historische Vereniging Oud-Utrecht, verschijnt zes keer per jaar. **Redactie** Arjan den Boer (eindredactie), Lisette le Blanc, Elisabeth de Ligt, Marion van Oudheusden, Joyce Pennings, Bettina van Santen, Kaj van Vliet. **Redactieadres** redactie.tijdschrift@oud-utrecht.nl / Postbus 131, 3500 AC Utrecht. **Kopij** maximale omvang 2.500 woorden (inclusief noten en bronnen). Redactierichtlijnen: zie www.oud-utrecht.nl. **Publicatierechten** van afbeeldingen zijn naar beste intentie geregeld. Wie meent dat zijn of haar rechten niet zijn gerespecteerd wordt verzocht contact op te nemen. **Ontwerp** Jeroen Tirion BNO, Utrecht. **Druk** Drukkerij Roelofs BV, Enschede. **Verkooppunten** losse nummers à € 5,95 (themanummers € 8,95) via www.oud-utrecht.nl/webwinkel en bij Het Utrechts Archief (Hamburgerstraat 28), Centraal Museum (Agnietenstraat 3), Museum Catharijneconvent (Lange Nieuwstraat 38), Utrecht Toerisme (Domplein 9), boekhandel Broese (Oudegracht 112b), De Bilthovense Boekhandel (Julianalaan 1) en Ako, Bruna, Primera en Readshop in stad en provincie Utrecht.

Historische vereniging Oud-Utrecht is opgericht in 1923 en wil de kennis van en belangstelling voor Utrechtse geschiedenis, archeologie en monumenten stimuleren en waken over het behoud van het lokale en regionale erfgoed. **Voorzitter** Dick de Jong. **Secretariaat** secretariaat@oud-utrecht.nl / Postbus 91, 3500 AB Utrecht. **Lidmaatschap** Contributie € 42,50 per jaar (huisgenootleden, jongeren tot 26, U-pashouders € 20,-/bedrijven € 60,-). **Ledenadministratie** Aanmelden of opzeggen (vóór 1 december) via ledenadministratie@oud-utrecht.nl / Zuiderstraat 18a, 3434 BH Nieuwegein. Bank: NL27 INGB 0000 575 520, Nieuwegein. **Website** www.oud-utrecht.nl

Omslag

Interieur van het Rietveld Schröderhuis zoals achtergebleven na de dood van Truus Schröder, 1985. Het huis bestaat in 2024 honderd jaar.

HET UTRECHTS ARCHIEF

Agenda

13 december: Historisch Café over 'pikante' Anna Maria van Schurman

Zij was in 1636 de eerste vrouw aan een Nederlandse universiteit. Als ongetrouwd vrouw werd ze gezien als 'manwijf' of juist als liefdesgodinnetje. Ietwat luchtig zal historica Pieta van Beek vertellen wat Van Schurman zelf dacht over dit tere onderwerp.

Vrijdag 13 december 2024 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, aanmelden via www.oud-utrecht.nl

10 januari: Historisch Café over gasfabriek en Griftpark

In 1999 werd het Griftpark geopend, 140 jaar nadat hier de Gemeentelijke Gasfabriek begon. Na sluiting in 1958 nam de buurt het als speelterrein in gebruik. In 1980 volgde de vondst van gif in de bodem. Bert Poortman vertelt over deze historie.

Vrijdag 10 januari 2025 17.15 uur, Bibliotheek Neude. Toegang gratis, aanmelden via www.oud-utrecht.nl

29 januari: lezing Eendenkooien in de provincie Utrecht

De provincie telde tenminste honderd eendenkooien, waar eenden werden gevangen voor vlees. Het waren vijvers met zijsloten (vangpijpen) en 'lokbos' eromheen. Enkele zijn bewaard gebleven, zoals bij Haarzuilens. Sander Wassing weet er alles van.

Woensdag 29 januari 2025 19.30 uur, Bartholomeus Gasthuis. Toegang € 5, vanaf 8 januari aanmelden via www.oud-utrecht.nl

Inhoud

Felicia Piga

Truus Schröder als interieurarchitect

Anna Wits

Kunsthistoricus Pieter Singelenberg en Rietveld

Shayan Barjesteh van Waalwijk van Doorn

Wie is de 'heer met sigaar'?

18

Jaco Berveling

Utrechtse wereldwandelaars en -fietsers

23

Ton van Schaik

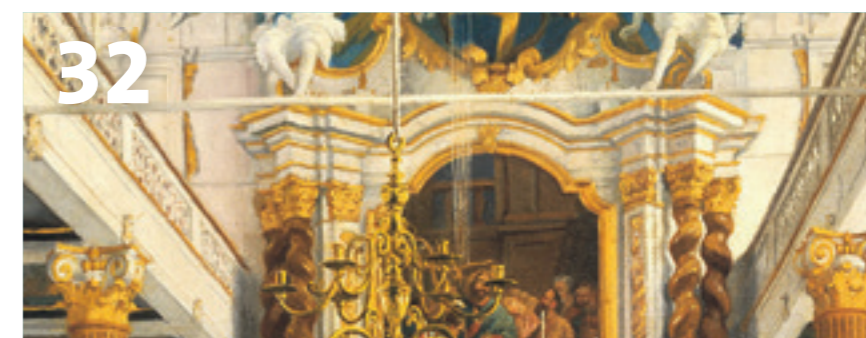
Winand Kotte en zijn Willibrordgroep

28

Marja Heier

Transitie van pomp naar waterleiding

32

Casper Staal

Boekbespreking: Catholic Survival

34 Signalementen

Schröder & Rietveld Architecten

Truus Schröder-Schröder (1889-1985) als interieurontwerper

Honderd jaar geleden prijken de witte letters 'Schröder & Rietveld Architect'* op het raam boven de deur van het Rietveld Schröderhuis. Deze woning en de architect Gerrit Rietveld zouden wereldberoemd worden. Minder bekend is dat Truus Schröder-Schröder niet alleen opdrachtgever was, maar zelf een cruciale bijdrage leverde aan het ontwerp van het huis. Zij speelde ook een sleutelrol bij andere projecten, zowel binnen als buiten Utrecht. Nu het Rietveld Schröderhuis al een eeuw lang een baken is van moderniteit, wordt het hoog tijd om de vrouw die er zestig jaar woonde haar rechtmatige plek in de architectuurgeschiedenis te geven.

Felicia Piga studeerde kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht en deed als stagiaire bij het Centraal Museum onderzoek voor het boek *Rietveld Schröderhuis, een biografie van het huis* (2024).

Uit recent archiefonderzoek van het Centraal Museum blijkt dat Schröders naam aan veel meer projecten kan worden gekoppeld dan eerder gedacht. Het onderzoek vormt de basis voor een nieuw boek dat een 'visuele biografie' wil zijn van het Rietveld Schröderhuis, vol met nooit eerder gepubliceerd materiaal over de makers van het huis en Truus Schröder in het bijzonder. Het boek onthult haar ontwerpen en maakt duidelijk dat ze meer was dan alleen de opdrachtgever of 'muze' van Rietveld. Ze was een volwaardige compagnon en interieurontwerper, wier invloed in tal van projecten zichtbaar is. Hieronder volgen enkele bekende projecten van Truus Schröder, maar ook verrassende nieuwe ontdekkingen die bij het archiefonderzoek naar voren zijn gekomen.

Kamer-met-de-mooie-grijzen

Vanaf 1911 woonde Truus Schröder met haar echtgenoot Frits Schröder aan de Biltstraat in Utrecht. Het huis was volledig ingericht naar de smaak van haar man, vol klassieke

meubels en met hoge plafonds. Wat stijl betreft konden de twee niet verder uit elkaar liggen. Frits stelde voor dat Truus haar eigen kamer geheel naar eigen smaak zou inrichten en verbouwen. Doordat ze een maquette zag van Gerrit Rietveld voor de Goud en Zilversmid's Compagnie in de Kalverstraat in Amsterdam, kwam Truus Schröder op het idee hem te vragen voor de verbouwing van haar kamer. Ze wilde bereiken dat de verhoudingen naar haar idee beter zouden kloppen. Rietvelds eerste ontwerp sloot echter aan op de rest van het traditionele huis en dat was precies waar Schröder vanaf wilde. Ze liet ontwerpen zien van sobere Engelse interieurs en daar wist Rietveld wel raad mee. Hij verlaagde het plafond met een optische illusie door de hoge ramen te verduisteren. Verder wilde Schröder het horizontale in haar kamer benadrukken, dus bevestigde Rietveld een plank halverwege de muur en schilderde hij de muurvlakken daarboven en onder in verschillende lichte grijstinten. Hij stelde voor om enkele van zijn stoelen, waaronder een lattenstoel, in haar kamer te zetten, maar daar was Schröder naar eigen zeggen nog niet klaar voor. Hun eerste samenwerking resulteerde in de 'kamer-met-de-mooie-grijzen.'

* Het enkelvoud was waarschijnlijk om de drie woorden recht onder elkaar te laten passen. Op documenten stond wel 'Architecten'.

- < Truus Schröder-Schröder omstreeks 1911.
CENTRAAL MUSEUM, RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF
- > Het Rietveld Schröderhuis met open hoekraam, circa 1925.
CENTRAAL MUSEUM, RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF
- ∨ De woningen aan de Erasmuslaan.
FOTO ANDRÉ RUSSCHER I.O.V. STICHTING K.F. HEIN FONDS MONUMENTEN

Huis aan de stadsrand

In 1923 overleed Frits Schröder op 45-jarige leeftijd. Na zijn dood besloot Truus met haar drie kinderen te verhuizen omdat het huis met hoge plafonds en het donkere, volle interieur nooit bij haar gepast had. Het oorspronkelijke plan was dat Rietveld een bestaand huis zou verbouwen, maar ze slaagden er niet in om een geschikt pand te vinden. Toen kwam Schröder met het voorstel om een nieuw huis te bouwen, iets dat ook Rietveld nog niet eerder had gedaan. Ze gingen elk afzonderlijk op zoek naar de perfecte locatie voor haar nieuwe woning in Utrecht. Onafhankelijk van elkaar kwamen ze op precies dezelfde plek uit: Prins Hendriklaan 50. Destijds was dit aan de rand van de stad, tegen een

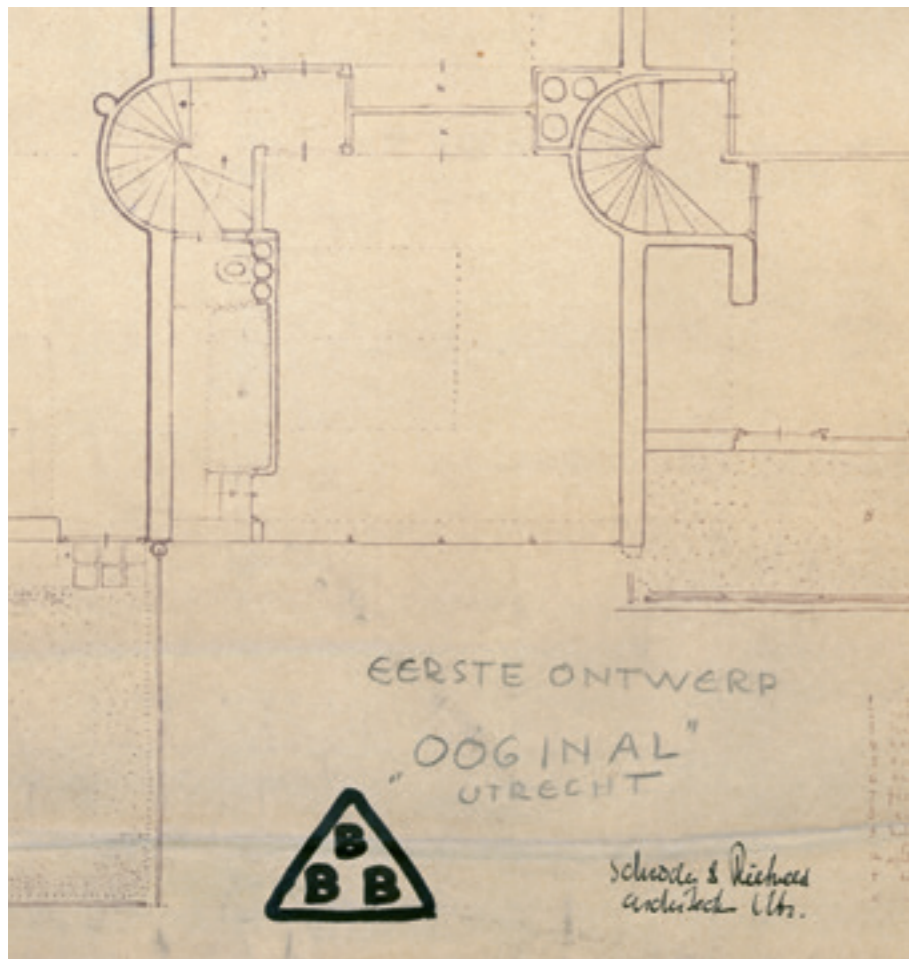
net gebouwde huizenrij aan, met uitzicht over het polderlandschap. Rietveld bracht Schröders visie tot leven in zijn ontwerp. 'Ik wist wat ik wilde en hij kon het vorm geven, terwijl ik daaraan mee kon doen in het interieur', aldus Schröder. Een van haar revolutionaire ideeën was het weglaten van tussenmuren. Dit leidde tot het innovatieve concept van schuifwanden. Overdag konden die worden geopend, waardoor één grote open

leefruimte ontstond. 's Avonds was het mogelijk om de ruimte op te delen in drie aparte kamers: een woonkamer en twee slaapkamers voor de kinderen. Voor Schröder was het essentieel dat het huis een sterke verbinding kreeg met de natuur. Ze wilde vanuit elke kamer naar buiten kunnen stappen, wat resulteerde in buitendeuren in alle kamers op de begane grond en balkons aan alle zijden van de verdieping. Een ander kenmerkend element was het hoekraam. Rietveld plaatste de steunpilaar van de woonkamer iets verder uit de hoek, waardoor twee ramen elkaar in die hoek ontmoetten. Wanneer beide openstaan, is de hoek verdwenen en krijg je het gevoel buiten te zijn. Truus Schröder omschreef de samenwerking met Gerrit Rietveld met de woorden: 'De een zei wat de ander dacht'. Het was dan ook vanzelfsprekend dat ze een team zouden gaan vormen. Hun architectenbureau 'Schröder & Rietveld Architecten', met de voorkeur aan de Prins Hendriklaan, vormde het begin van vele succesvolle samenwerkingen.

Woonblokken in Utrecht

Schröder en Rietveld werkten samen aan verschillende projecten in Utrecht, waaronder de woningen aan de Erasmuslaan en iets later aan de Robert Schumannstraat. Schröder ontdekte dat de grond aan de Erasmuslaan tegenover haar huis te koop

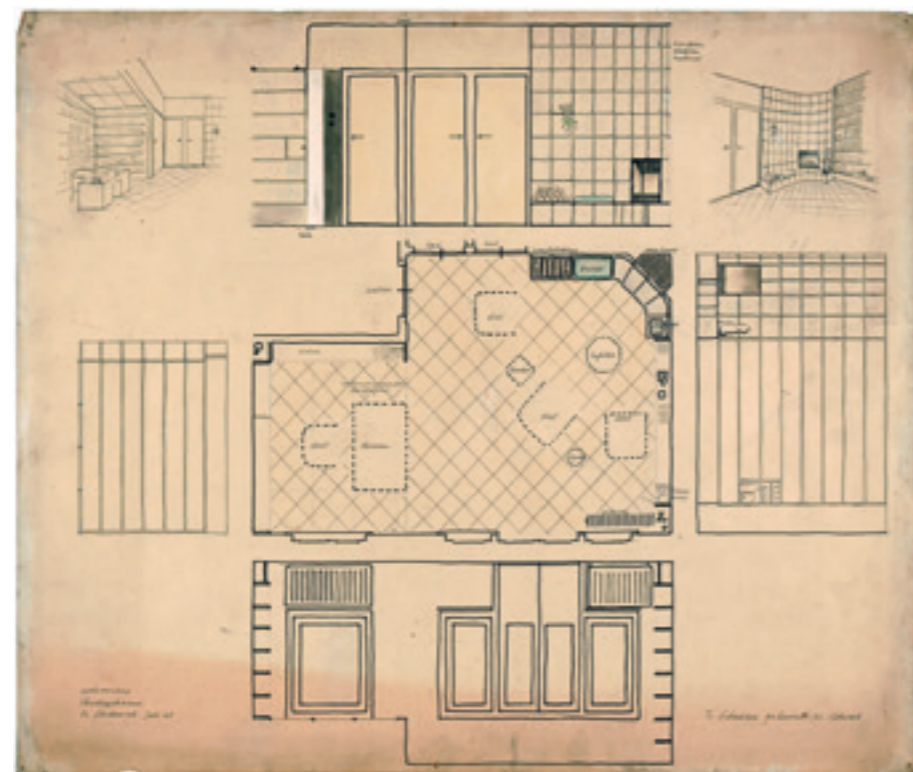

stond en besloot het perceel zelf aan te kopen. In 1931 werden hun ontwerpen voor een eerste huizenblok aan deze Erasmuslaan goedgekeurd en begon Bredero's bouwbedrijf met de bouw. Wat volgde was een strak en modern huizenblok met witgepleisterde muren, platte daken en grote ramen met stalen kozijnen. De regenpijpen werden weggewerkt zodat de huizen volledig glad en minimalistisch oogden. Daarnaast kregen de woonkamers schuifwanden zodat die gemakkelijk in kleinere ruimtes konden worden opgedeeld. Nadat de vier herenhuizen aan de Erasmuslaan 5-11 in 1931 waren voltooid, ontwierpen Schröder en Rietveld ernaast nog een tweede blok: Prins Hendriklaan 64 en Erasmuslaan 1-3. Dit blok met vier koopappartementen werd in 1935 opgeleverd en vertoonde dezelfde strakke stijl. Rietveld en Schröder waren ook betrokken bij een project aan de Robert Schumannstraat in de wijk Oog in Al. In 1931 ontwierpen ze hier vier woningen, wederom in samenwerking met Bredero's Bouwbedrijf. De huizen vertoonden overeenkomsten met die aan de Erasmuslaan: witgepleisterde gevels en veel glas. Ook hier stond flexibiliteit centraal, met inklapbare glaswanden die de indeling van de ruimtes eenvoudig aanpasbaar maakten. De badkamer kwam halverwege de trap, waardoor er ruimte werd bespaard. De principes van het Nieuwe Bouwen, met de nadruk op licht, lucht en ruimte, stonden centraal bij het ontwerp van deze woningen.

Biscuit- en chocoladefabriek

In 1945 werden Schröder en Rietveld benaderd om de woning van de familie Redelé te moderniseren. Julien Redelé was de directeur van de Biscuit- en Chocoladefabriek Victoria in Dordrecht. Ze waren in contact gekomen via Marjan, de dochter van Truus Schröder, die sinds 1942 voor

- < Detail ontwerp woningen Robert Schumannstraat, 'Schröder & Rietveld Architecten' voor Bredero's Bouwbedrijf (BBB).
HET NIEUWE INSTITUUT, ARCHIEF GERRIT THOMAS RIETVELD
- ✓ Ontwerp verbouwing en meubilair voor de woning van familie Redelé, 1945. Gesigneerd 'Tr. Schröder'.
CENTRAAL MUSEUM, RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF

het bedrijf werkte. Het woonhuis aan de Singel in Dordrecht kon wel een opknapbeurt gebruiken. Rietveld en Schröder werkten samen aan de verbouwing, maar Schröder nam het voortouw in de communicatie met de familie. Rietveld was in die tijd veel op reis. Schröder zond haar ideeën voor het interieur naar Juliens echtgenote Marie Redelé. Vervolgens stuurde ze de ontwerpen van haar en Rietveld op voor de woon- en studeerkamer en de kamer van de dochter. Marie Redelé reageerde als volgt op Schröders plannen: 'Allereerst wil ik u dan vertellen, dat [dochter] Elletje verrukt was met haar miniatuur kamertje. Wij trouwens ook, want het was wel heel aardig. Ook uw idee van uitbreiding op zolder lijkt me lang niet gek.' Na de succesvolle renovatie van de privévertrekken kregen Schröder en Rietveld een vervolgoopdracht om de kantoren en fabrieksruimtes van Victoria te vernieuwen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog waren er bombardementen en beschietingen geweest langs de Oude Maas, waardoor de omringende gebouwen in puin lagen. Bij Victoria bleef de schade echter beperkt en de vrijgekomen ruimte maakte uitbreidingen mogelijk. Er verrees een tweede chocoladefabriek en de bedrijfskantine werd heringericht door Schröder en Rietveld.

Kamer als mooi schilderij

In 1947 kregen Schröder en Rietveld de opdracht om het interieur van Celestine Breebaart-Bruseker en Leonard Breebaart aan de Zypendaalseweg 1B in Arnhem te ontwerpen. Schröder ontmoette mevrouw Breebaart-Bruseker via de Soroptimisten, een netwerk van dames dat zich inzette voor vrouwenrechten. Celestine Breebaart was voorzitter van de vereniging van doktersvrouwen in Arnhem en ze vroeg of Schröder een lezing wilde houden over binnenhuisarchitectuur. Na de lezing bleef Schröder bij de familie overnachten, wat uiteindelijk leidde tot de opdracht voor de herinrichting van hun huis. In het Rietveld Schröderarchief is een bijzondere briefwisseling te vinden die maar liefst 35 jaar na de verbouwing plaatsvond. Celestine Breebaart schreef Truus Schröder: 'Hoogstwaarschijnlijk herinnert u zich mij niet meer. Maar ik u dè s te beter!' Door het zien van Schröders naam in verschillende krantenartikelen werd ze herinnerd aan de tijd dat ze zo aangenaam had gewoond in de kamer die Schröder voor haar had ontworpen. Haar vrienden hadden het maar een 'gek' interieur gevonden, omdat het zo modern was dat het op de tijd vooruitliep. De ruimte had grijsgroene vloertegels van magnesiet en een houtindeling, oudroze stoelen, citroengele gordijnen en drie verschillende kleuren verf op de muren. Breebaart schreef: 'Voor die tijd allemaal nieuw en gedurfd (voor mijn doen natuurlijk - want voor u natuurlijk niet). Iedere keer als ik de kamer binnenkwam had ik 't gevoel dat ik een schilderij binnenkwam. Een héél mooi schilderij. En ik voelde me er bijzonder prettig in.' Niet alle interieurontwerpen van Truus Schröder waren zo modern. De familie van Aagt Zwan, een vriendin van Schröders dochter Marjan, had een flatwoning in Hongkong gekocht. In 1949 wilden zij via

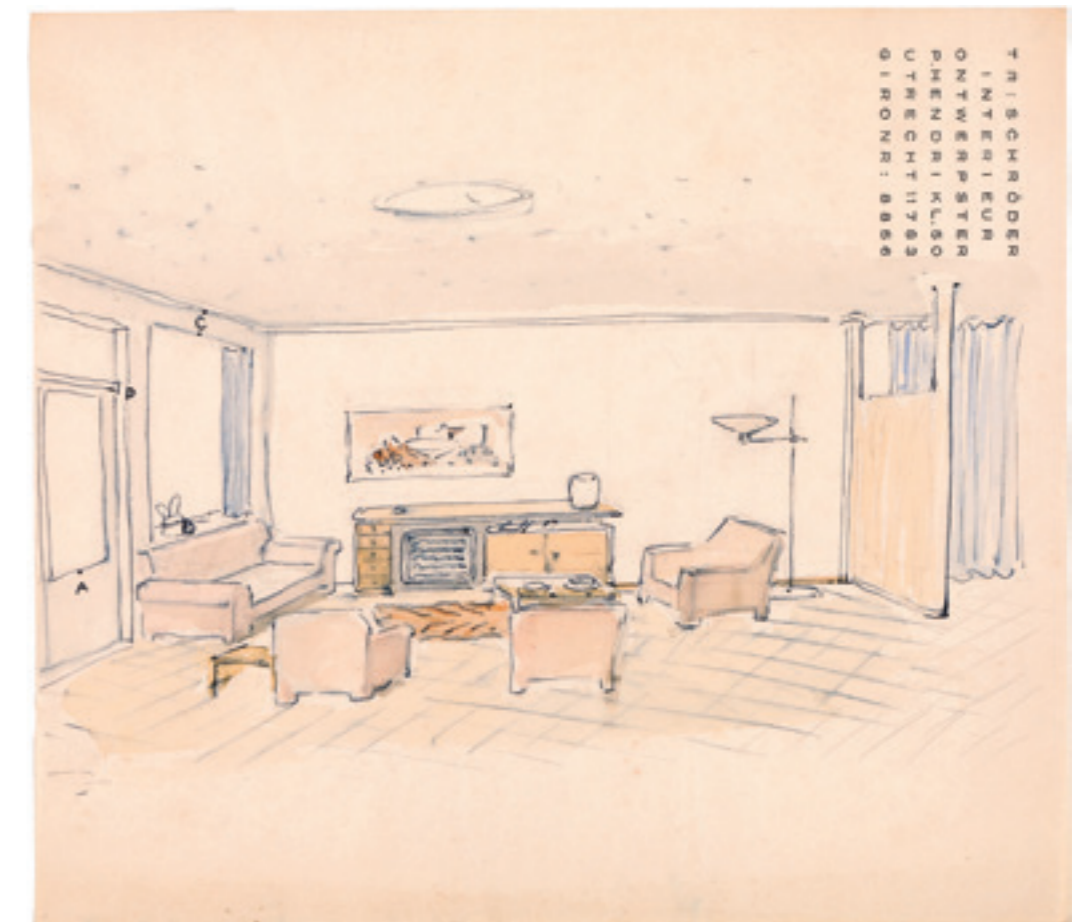
- < Kamerinterieur voor Celestine Breebaart-Bruseker, Arnhem, 1947. Foto van een vel gesigneerd 'Tr. Schröder-Schröder'.
CENTRAAL MUSEUM, RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF
- ✓ Ontwerp interieur flatwoning familie Zwan op briefpapier van Schröder, 1949. CENTRAAL MUSEUM, RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF

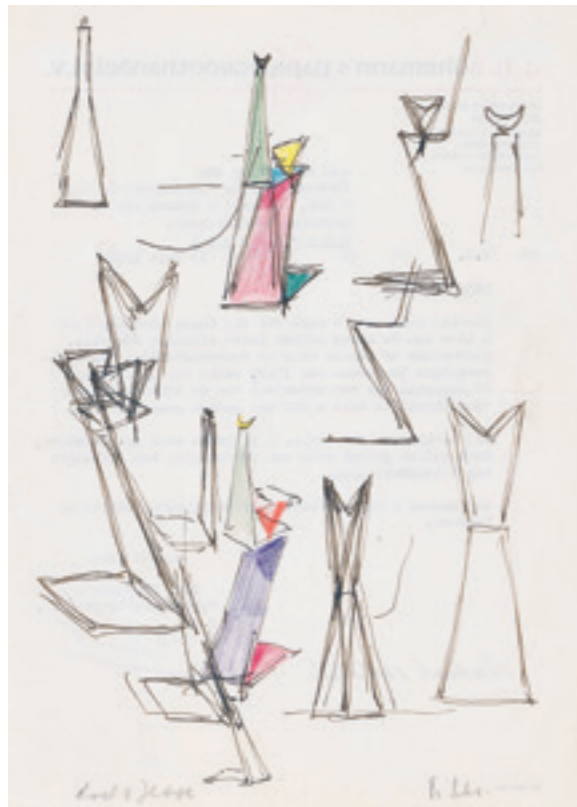
van de eerdere opdrachtgevers juist bij haar aanklopten vanwege haar moderne stijl. Verder waren er praktische overwegingen doordat de familie in Hongkong woonde. Ze konden geen meubels uit Nederland bestellen vanwege ontbrekende exportvergunningen en behang bleek ook geen optie gezien het vochtige klimaat.

Schröder als meubelontwerper

Schröder en Rietveld waren niet alleen architecten en interieurontwerpers, maar hielden zich ook bezig met meubels maken. Rietveld had dat al op jonge leeftijd geleerd, aangezien hij was begonnen in zijn vaders meubelmakerij. Rietveld en Schröder ontwierpen samen een radiokast, wandkast, dressoir, huishoudkast en bureaus en tafels. Daarnaast ontwierp Schröder zelf een krukje en boekenkasten. Ook ontwierp Truus Schröder tussen 1939 en 1945 een bijzondere tafel voor Ada Martina Feseur-van Bart. Het tafelblad bestond uit negen tegels, waarvan de middelste tegel verwijderd kon worden om een verborgen drankkast met glazen zichtbaar te maken. Onderaan de tekening staat 'ontw tr Schröder' vermeld met als adres

Aagt graag in contact komen met de uitstekende binnenhuisarchitect wier naam zij wel eens had laten vallen. De familie Zwan had specifieke wensen voor hun nieuwe woning. Aan Aagt schreven ze: 'Zeg vooral tegen Truus dat we gezellige meubels willen. Als je in een stoel zit, moet je het gevoel hebben dat je er niet meer uit wilt.' Ze benadrukten ook dat ze geen 'moderne showroom' wilden, geen overvolle inrichting en zeker geen stalen meubels. Het is opmerkelijk dat de familie Zwan geen modern interieur van Schröder verlangde, terwijl veel

Natuurlijk zijn de enige gebruikte kleuren in de brochure de primaire kleuren rood, geel en blauw, die passen bij het beperkte en universele kleurenschema van De Stijl.

Rolverdeling

Schröder en Rietveld zetten met hun innovaties de architectuurwereld op zijn kop. Vanaf de allereerste ontwerpen van het Rietveld Schröderhuis werkten ze nauw samen, een feit dat destijds in talloze nationale en internationale tijdschriften werd benadrukt en dat Rietveld zelf altijd heeft bevestigd. Toch staat bijvoorbeeld op de website van Unesco uitsluitend Rietvelds naam vermeld als ontwerper. In de loop der jaren zijn Schröders bijdragen vaak over het hoofd gezien, waardoor haar rol grotendeels in de vergetelheid raakte.

Het nieuwe archiefonderzoek heeft verrassende inzichten opgeleverd. Elk archiefstuk is aan de voor- en achterzijde grondig bestudeerd, maar zelfs dan kunnen details gemist worden of blijft de informatie incompleet. Zo blijkt uit een brief van Truus Schröder aan haar dochter Han dat ze actief bijdroeg aan het ontwerp van Huis Driessen in Arnhem (1954), waarover ze trots opmerkte: 'Ik heb er echt aan meegewerkt en R. zei dat ik hem echt geholpen had.' Dit terwijl op alle ontwerptekeningen van Huis Driessen alleen de signatuur van Rietveld staat.

Er is dus nog meer onderzoek nodig om de rol van Truus Schröder beter te kunnen bepalen. De exacte taakverdeling tussen Schröder en Rietveld zal echter altijd ongrijpbaar blijven. Hoe hun creatieve proces onderling verliep, kan niet meer met zekerheid worden vastgesteld. Toen Schröder ooit naar hun respectievelijke bijdragen aan het Rietveld Schröderhuis werd gevraagd, gaf ze een treffend antwoord: 'Dit huis was ons kind. Bij een kind vraag je dat toch ook niet?'

▲ Tekening van zigzagkinderstoel voor familie Jesse, 1950. Gesigneerd 'Tr. Schr.' [CENTRAAL MUSEUM, RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF](#)

▼ Brochure meubels om zelf te maken, 1943-1944. Gesigneerd 'Tr. Schröder'. [CENTRAAL MUSEUM, RIETVELD SCHRÖDERARCHIEF](#)

Oudegracht 55, waar Rietveld een atelier had. Mevrouw Fesevur-van Bart zou in 1947 de eerste vrouwelijke oogarts in Den Haag worden. Ze stond bekend om haar grote toewijding aan haar patiënten.

Rond 1950 maakte Truus Schröder een kleurrijke tekening van de zigzagkinderstoel, bedoeld voor de kinderen van Nico en Margreet Jesse. Opvallend element is het gele vogeltje bovenaan de rugleuning. Er bestaan ook ontwerpen van Rietveld voor deze kinderstoel, maar het blijft onduidelijk of hij het ontwerp alleen maakte of dat het een gezamenlijke creatie was. Nico Jesse was huisarts, fotograaf en een goede vriend van Rietveld. Ze leerden elkaar kennen in het culturele leven van Utrecht, onder andere via het genootschap Kunstliefde. Ook heeft Jesse een tijd in een van de huizen tegenover Truus Schröder gewoond aan de Erasmuslaan 3.

Verder vervaardigde Schröder in 1943-1944 de brochure *meubels om zelf te maken*, uitgegeven door de Commissie inzake Huishoudelijke voorlichting en gezinsleiding. In de brochure werden ontwerpen van Schröder en Rietveld opgenomen, zodat mensen thuis de meubels zelf konden maken. Op de omslag zijn veel van deze meubels te herkennen. De brochure beschrijft de benodigde materialen, de losse onderdelen en hun afmetingen en geeft een tekening van het eindresultaat.

Natalie Dubois en Jessica van Geel, *Rietveld Schröderhuis, een biografie van het huis*. Veurne, Hannibal Books, 2024. ISBN 978-94-6494-123-4. 896 blz., € 79,95 (paperback à € 55,- verkrijgbaar bij Centraal Museum en Rietveld Schröderhuis).

Bronnen en literatuur

- Rietveld Schröderarchief, Centraal Museum.
- Theodore Brown, *The Work of G. Rietveld Architect* (Utrecht 1958).
- Jessica van Geel, *I love you, Rietveld* (Amsterdam 2018).
- Marijke Küper en Ida van Zijl, *Gerrit Th. Rietveld 1888-1964: het volledige werk* (Utrecht 1992).
- Marijke Küper, Wim Quist en Hans Ibelings, *Gerrit Th. Rietveld: Casas = Houses* (Barcelona 2006).
- G.H. Rodijk, *De huizen van Rietveld* (Zwolle 1991).
- Peter Vöge, *The Complete Rietveld Furniture* (Rotterdam 1993).

Kunsthistoricus Pieter Singelenberg en zijn band met Rietveld

Pieter Singelenberg (1918-2007) werd bekend als Berlagedeskundige en Rietveld-kenner. Hij was van 1946 tot 1978 werkzaam bij het Kunsthistorisch Instituut aan de Drift 25 in Utrecht. Daarna werd hij hoogleraar in Nijmegen, maar bleef maar wat graag in Utrecht wonen in zijn eigen Rietveldwoning in Oog in Al. Pieter Singelenberg zette zich in voor het behoud van Utrechts erfgoed zoals het Rietveld Schröderhuis en - met minder succes - de gebouwen van levensverzekeringsmaatschappij De Utrecht.

Anna Wits is historica en publiceert op haar website ooginalinbeeld.nl over de geschiedenis van Oog in Al, Welgelegen en Halve Maan. Zij schrijft ook mee aan de serie 'Op pad met Oud-Utrecht' voor DUIC.

Pieter Singelenberg werd op 2 augustus 1918 in Tilburg geboren, maar groeide op in Den Haag en Wassenaar. Zijn vader, afkomstig uit Utrecht, was in Wassenaar een apotheker annex fotozaak begonnen. Moeder Clara Calle kwam uit Bergen op Zoom. Pieter wilde

na zijn examen HBS-B eigenlijk kunstgeschiedenis gaan studeren, maar volgens zijn vader viel daar geen droog brood mee te verdienen. Daarom koos hij voor de studie medicijnen in Leiden, net als zijn jongere broer Otto die later - in de voetsporen van zijn vader - apotheker werd. In 1941 stapte Pieter alsnog over op de studie naar zijn hart en koos voor kunstgeschiedenis in Utrecht. Hij volgde er colleges bij Willem Vogelsang (1875-1954), de eerste hoogleraar kunstgeschiedenis van

< Pieter Singelenberg op Rietvelds rood-blauwe stoel met salontafeltje uit 1923. [COLLECTIE FAMILIE SINGELENBERG](#)

Nederland. Tijdens een onderduikperiode in Voorburg ontmoette hij Miep van der Meer (1917-2008). Ze trouwden in 1946. Miep zou later een bekend keramiek- en glaswerkdeskundige worden. Pieter werd na de oorlog student-assistent bij hoogleraar iconografie en Byzantijnse kunst Louis Grondijs (1878-1961), waar hij zijn eerste colleges mocht geven. In 1950 werd hun zoon Pieter junior geboren in hun bovenwoning aan de Johan Willem Frisostraat.

Wonen in een Rietveldhuis

In 1951 las Miep Singelenberg een advertentie in het *Utrechtsch Nieuwsblad*: 'een artistiek, modern en zonnig herenhuis' voor f 16.000 te koop in Oog in Al. Het bleek te gaan om de Robert Schumannstraat 19. Dat was zo'n geknikte, kromme straat met 'toevallig pleintje' volgens het stratenplan van Berlage. De architect van het huis was in die jaren nog niet zo bekend, maar Pieter meende de hand van Gerrit Rietveld te herkennen. Hij kende immers de huizen van Rietveld aan de Erasmuslaan en had net in de zomer van 1951 de eerste Stijl-tentoonstelling bezocht in het Stedelijk Museum in Amsterdam, waar ook aandacht was voor Rietveld. Het huis sprak hen enorm aan. Wat een licht, wat een ruimte en wat een vrij uitzicht!

Het huis stond in een rij van vier, in 1931 ontworpen door Gerrit Rietveld in opdracht van Bredero's Bouw Bedrijf (BBB). Het ging om moderne functionele huizen zonder franje met een flexibele indeling. Beneden en boven waren er tussen de woonvertrekken glazen afscheidingen in houten lijsten die helemaal open konden klappen. Veel licht, lucht en ruimte volgens de beginselen van het Nieuwe Bouwen, witgekalkt van buiten en met kleurrijk houtwerk. Voor 14.500 gulden werd de koop beslecht en zo werden de Singelenbergs de tweede bewoners. In december 1951 trokken ze er in. Het huis werd traditioneel ingericht met zware meubelen. Op de muren zat

▲ Pieter en Miep Singelenberg voor hun huis aan de Robert Schumannstraat. COLLECTIE FAMILIE SINGELBERG

↘ Foto uit 1958 door Pieter Singelenberg op het balkon van het Rietveld Schröderhuis. Van rechts naar links: Miep Singelenberg, Truus Schröder, de Amerikaanse onderzoeker Ted Brown met echtgenote en dochter, Gerrit Rietveld. COLLECTIE FAMILIE SINGELBERG

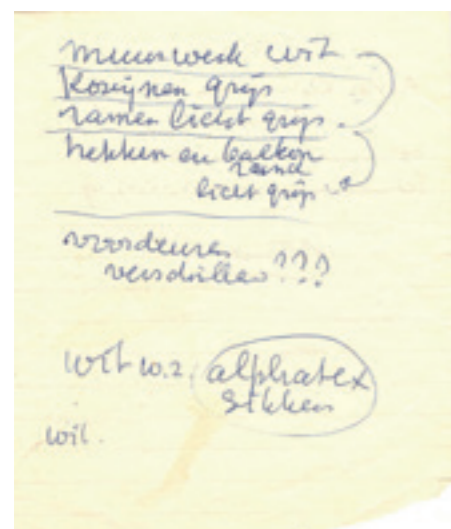
▼ Briefje met kleuradvies van Gerrit Rietveld. COLLECTIE FAMILIE SINGELBERG

nog het behang van de vorige bewoners. Er kwamen gordijnen voor de ramen en beneden lieten ze vloerbedekking leggen tot het geld op was. Na zijn afstuderen in 1953 bleef Singelenberg werkzaam aan het Kunsthistorisch Instituut (KHI). Eerst op de afdeling Middel-eeuwse kunstgeschiedenis en vanaf 1965 op de nieuwe afdeling Geschiedenis van de Bouwkunst. Het was in de beginjaren een klein instituut waar iedereen elkaar kende. Zoon Pieter werd wel de 'instituutsbaby' genoemd; hij kwam er vaak over de vloer. Singelenberg was er negen jaar beheerder en voerde menige verandering door. Het KHI werd professioneel en kreeg internationale bekendheid. In 1956 werd Singelenberg uitgenodigd voor enkele gastdocentschappen in de VS. Echtgenote Miep en zoon Pieter reisden mee op het SS Rijndam van de Holland-Amerika Lijn. In New York kreeg Singelenberg een betrekking aangeboden, maar ze vonden het voor de kleine Pieter beter om na een jaar terug te keren naar Utrecht.

Bevriend met Rietveld en Schröder

Terug in Nederland wilden de Singelenbergs de woning een opknappbeurt geven en Pieter liep eens langs bij het atelier van Gerrit Rietveld aan de Oudegracht om hem advies te vragen over het oorspronkelijke kleur-gebruik. Rietveld gaf aan er binnenkort op terug te komen. Enkele dagen later stond er een man in regenjas voor het huis met een opschrijfblokje in zijn hand. Het was Rietveld, die de kleuren voor het schilderwerk op een blaadje schreef: 'wit (Sikkens Alphatex), licht grijs en grijs. Voordeuren verschillende kleuren???'.

Na deze eerste ontmoeting ontstond er een vriendschappelijke relatie. Ook na de dood van Rietveld in 1964 zou de vriendschap met Truus Schröder blijven voortduren. Pieter en Miep Singelenberg, Gerrit Rietveld en Truus Schröder - toen nog 'Mevrouw Schröder' volgens zoon Pieter - bezochten elkaar over en weer. De Singelenbergs gingen regelmatig langs in het Rietveld Schröderhuis. Andersom kwamen Rietveld en Schröder met de Ford Taunus op bezoek in Oog in Al. Dan stonden ze ineens onverwacht op de stoep. Rietveld had vaak wel even tijd om met Pieter junior een balletje te trappen op het pleintje voor. Rietveld kwam soms ook langs met zijn compagnon Joan van Dillen om originele tekeningen van Berlage te bekijken, waar Singelenberg onderzoek naar deed. In 1958 schreef Singelenberg ter afsluiting van een briefkaart aan Rietveld: 'Ik wil op deze dag alleen schrijven als een huisvader, die zich met zijn gezin voor het dagelijkse leven geen harmonischer milieu kan denken dan dit door U bedachte huis!'. Nadat de buitenzijde was opgeknapt, wilden de Singelenbergs ook het interieur aanpakken. Wonen in de geest van Rietveld betekende dat hun meubilair werd vervangen door strakke, eenvoudige en ruimtelijke meubels. Als eerste kwam in 1958 de zigzagstoel van Rietveld in

huis, waarvan er zes bij Metz & Co in Amsterdam werden gekocht voor f 37,50 per stuk. 'Die zigzagstoelen snijden door de ruimte, ze nemen niets van de ruimte af', volgens Singelenberg. Hierna volgde de rood-blauwe stoel, een ontwerp uit 1918 (oorspronkelijk van blank hout). Boven de tafel kwam de in 1922 door Rietveld ontworpen hanglamp van buislampen, de L40. Singelenberg vond deze constructie van tl-balkjes en ijzerdraad 'zo sierlijk, en tegelijk zo ijl van eenvoud'. De volgende aankoop was de eerste gestoffeerde stoel die Rietveld in 1935 had ontworpen, de zogenaamde 'Utrecht stoel' van zwart zeildoek, canvas met een grove festonsteek. 'Die zat pas lekker!' Deze stoel werd in 1972 bij Metz & Co gekocht. Singelenberg: 'Het gebruik van zeildoek was voor Rietveld een provocatie. Hij gebruikte het om van, wat hij noemde, 'sleuroverschotten' af te komen'. Later kwamen er twee 'Utrecht

stoelen' in huis met blauwe wollen bekleding. Singelenberg vroeg Rietveld eens waarom hij niet meer van die gemakkelijke stoelen had gemaakt, waarop Rietveld antwoordde: 'Als je moe bent, dan moet je maar gaan liggen.' In 1976 deed nog de Steltmanstoel van Rietveld zijn intrede in huize Singelenberg. Het was Rietveld's laatste stoelontwerp, in 1963 gemaakt voor Juwelier Steltman aan het Noordeinde in Den Haag. Ook Rietveld's militaire kruk, ontworpen in 1923 voor het katholiek Militair Tehuis in Utrecht, kreeg een mooi plekje in huis. Voor het raam kwamen rolgordijnen die vrijwel nooit dicht waren. De glazen afscheiding beneden werd gesloopt, waardoor de kamer groter en ruimer leek. Het behang op de muren verdween en daarachter kwam een gepleisterde korrelige muur tevoorschijn. Als sluitstuk werden de kolenschelven vervangen door centrale verwarming. De metamorfose was compleet.

▲ Zoon Pieter op een zigzagstoel, 1958. COLLECTIE FAMILIE SINGELBERG

↘ Interieur Robert Schumannstraat 19 'in de geest van Rietveld'. COLLECTIE FAMILIE SINGELBERG

▼ Brief van Rietveld aan Singelenberg, 1959. COLLECTIE FAMILIE SINGELBERG

Berlage-kenner

Sinds zijn periode in de VS was Singelenberg steeds meer geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis van de moderne architectuur. Hij koos daarom als onderwerp voor zijn promotie de Nederlandse architect en stedenbouwkundige Hein Berlage (1856-1934). Hij promoveerde in 1971 op 52-jarige leeftijd cum laude bij Jacobus Johannes Terwen, hoogleraar Geschiedenis van de Bouwkunst aan de Technische Hogeschool Delft. Een dochter van Berlage was paranimf bij zijn promotie. Van de dissertatie verscheen een jaar later een lijvig boekwerk in het Engels onder de titel *H.P. Berlage: Idea and Style, the Quest for Modern Architecture*. Er werd in de pers veel aandacht aan besteed en het is nog steeds een toonaan-

gevend boek. Singelenberg zag Berlage als dé wegbereider van de moderne architectuur, als pionier van het modernisme, met de Koopmansbeurs op het Damrak in Amsterdam uit 1903 als hoogtepunt. Hij noemde dit het eerste 'moderne bouwwerk' en 'het begin van het Nieuwe Bouwen'. Al het werk van Berlage ná de Beurs zag hij als variaties op een thema. Singelenberg ontving de Berlageprijs 1971 voor zijn boek, die werd uitgereikt op 15 maart 1972 in het Haags Gemeentemuseum, Berlages laatste bouwwerk, waar toen tevens een expositie aan de bouwmeester werd gewijd. Berlage was al in 1934 overleden, maar Pieter raakte bevriend met zijn kinderen, vooral met zoon Hein en na diens overlijden met schoondochter

- < Pieter Singelenberg in zijn werkkamer aan de Robert Schumannstraat, 1965. [COLLECTIE FAMILIE SINGELENBERG](#)
- > Restauratie van het Rietveld Schröderhuis, 1986. [A.J. VAN DER WAL, RIJKSDIENST VOOR HET CULTUREEL ERFGOED](#)
- ↳ Sloop van gebouw De Utrecht, november 1974. [WIM UILENBROEK, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ↘ Het echtpaar Singelenberg voor hun woning in 1992. [COLLECTIE FAMILIE SINGELENBERG](#)

Bep. Hein was een van de vier kinderen van Berlage en woonde in Utrecht. Veel van de lezingen en publicaties van Singelenberg hadden Berlage of Rietveld als onderwerp. In 1975 werd Singelenberg gewoon lector in de kunstgeschiedenis aan de Utrechtse universiteit. Volgens zoon Pieter was zijn vader 'een wandelende encyclopedie met een enorm geheugen'.

Behoud van Utrechts erfgoed

Pieter Singelenberg was zeer maatschappelijk betrokken en nam zitting in tientallen commissies op het gebied van bouwkunst, erfgoed en monumenten. Ook was hij jarenlang lid van de historische vereniging Oud-Utrecht. Als architectuurhistoricus ging hem de afbraak van spraakmakende gebouwen in Utrecht aan het hart. In 1972 richtte Singelenberg zich samen met bouwhistoricus Frans Kipp en architectuurhistoricus Wessel Reinink tot de gemeenteraad en B&W met het pamflet *Voor het behoud van De Utrecht*. Het ging om twee panden aan de Leidseweg die op de lijst stonden om plaats te maken voor de nieuwbouw van Hoog Catharijne. Het hoofdgebouw van de levensverzekeringmaatschappij van architect Jan Verheul uit 1901 was 'een markant voorbeeld van de Nieuwe Kunst (Art Nouveau)'. Het naastgelegen archiefgebouw door Alexander Kropholler uit 1908 vond het drietal een 'voortreffelijk voorbeeld van Berlagiaanse stijl'. Zij stelden voor om de gebouwen in te passen in de nieuwbouwplannen. Voor de bibliotheek van het hoofdgebouw, 'één van de weinig overgebleven origineel betimmerde ruimtes uit de Art Nouveau periode in Nederland', zagen ze een mooie toekomst weggelegd als vergaderruimte in het midden van het land. Singelenberg noemde De Utrecht zelfs 'één van de weinige homogene monumentale Jugendstil gebouwen in Nederland'. Het verzet mocht niet baten, De Utrecht werd in 1974 gesloopt. 'Een emotionele zaak', volgens Singelenberg. Voor het behoud van het Rietveld Schröderhuis aan de Prins Hendriklaan werd mede op Singelenbergs initiatief in 1970 de Stichting Rietveld Schröder Huis opgericht. Hij was acht jaar secretaris. Het huis was in verval geraakt en samen met bewoonster Truus Schröder en twee van haar kinderen werd nagedacht over

behoud in de toekomst. Rietveld zelf, die al in 1964 was overleden, zag volgens Singelenberg een huis eerder als 'bouwsel' dan als monument. Het Rietveld Schröderhuis had volgens Rietveld na vijftig jaar zijn dienst wel bewezen en kon beter plaatsmaken voor iets nieuws. De stichting dacht daar anders over en zag de historische waarde van het bouwwerk. Zij ging over tot aankoop en restauratie. Truus Schröder mocht er tot aan haar dood blijven wonen. Singelenberg schreef ter ondersteuning *Het Rietveld Schröderhuis vijftig jaar: betekenis, aankoop, restauratie en toekomst*. In 1975 kreeg het huis de

monumentenstatus. Na de dood van Truus Schröder tien jaar later werd het door Bertus Mulder (1929-2024) gerestaureerde huis als museumwoning toegankelijk gemaakt voor publiek. Sinds 2000 is het Rietveld Schröderhuis Unesco Werelderfgoed en in 2024 wordt het 100-jarig bestaand gevierd.

Uitgesteld afscheid

Toen ook Singelenbergs eigen woning aan de Schumannstraat in 1984 een plek op de monumentenlijst kreeg, samen met andere Rietveld-huizen in Utrecht, kwam een journalist van *Trouw* langs in Oog in Al. Singelenberg, die zelf lid was van

de Monumentencommissie, stelde vast: 'Ik woon nu in mijn eigen monument'. *Vrij Nederland* (VN) maakte in 1992 een themanummer over Rietveld met daarin ook het artikel 'Wonen in een echte Rietveld'. Singelenberg vertelde VN: 'Wij houden van de ruimte en dat licht. Mijn vrouw en ik zijn met dit huis volgroeid. Maar je moet de weelde van de soberheid aankunnen. Als je in je huis niet afgeleid wordt door allerlei pretentieuze fratsen, kom je tot zelfontplooiing. Dat durf ik best te zeggen!' In 1978 was Singelenberg hoogleraar Kunstgeschiedenis Nieuwe Tijden in Nijmegen geworden. Maar van zijn Rietveldhuis wilde hij geen afscheid nemen en daarom verbleef hij doordeweeks in een pied-à-terre in Nijmegen. Vanwege de verlaging van de pensioengerechtigde leeftijd voor hoogleraren van 70 naar 65 jaar kwam er na vijf jaar een onverwacht einde aan het hoogleraarschap. In 1984 nam Singelenberg afscheid met een college onder de titel 'Over zakelijkheid bij Berlage en rationalisme bij Rietveld'. Na zijn emeritaat bleef Singelenberg tot op hoge leeftijd actief in de wereld van de kunstgeschiedenis en monumentenzorg met onder meer een Amerikaans gastdocentschap. In 1991 stond Singelenberg aan de wieg van de Rietveldprijs voor eigentijdse architectuur in Utrecht, die nog steeds elke twee jaar wordt uitgereikt. Op 78-jarige leeftijd verscheen nog zijn boek *Het Haags Gemeentemuseum van H.P. Berlage*, een bewerking van een eerder artikel. In 1995 verhuisde het echtpaar Singelenberg naar Den Haag. Met pijn in het hart namen ze afscheid van hun woning in Utrecht. Het 'Rietveldhuis' werd als 'uniek rijksmonument' te koop aangeboden voor 395.000 gulden. Pieter Singelenberg overleed op 21 februari 2007 op 87-jarige leeftijd en niet lang daarna ook zijn echtgenote Miep. Een groot deel van hun kunstcollectie werd geveild, waaronder de Rietveldmeubelen, de glas- en keramiekverzameling van Miep en een bibliotheek vol boeken over architectuur en beeldende kunst.

Met veel dank aan Pieter Singelenberg jr. voor de gesprekken en documenten uit het familiearchief.

Bronnen en literatuur

- Familiearchief Singelenberg (foto's, cv, journaals, lezingen en notities).
- Rietveld Schröderarchief, Centraal Museum.
- Het Utrechts Archief, *Utrechtsch Nieuwsblad*.
- Delfper, kranten en tijdschriften waaronder *NRC Handelsblad* (10 maart 1972 en 1 augustus 1992), *Trouw* (25 juli en 30 augustus 1984) en *Vrij Nederland* (28 november 1992).
- A.F.E. Kipp, A.W. Reinink en Pieter Singelenberg, *De Utrecht moet blijven. Aktie tot behoud van De Utrecht* (1972).
- Bram de Klerck, 'Pieter Singelenberg, Tilburg 2 augustus 1918 - Den Haag 21 februari 2007', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (2007-2008).
- Anna Wits, 'Pieter Singelenberg', ooginalinbeeld.nl (mei 2022).

Stichtse gezichten: wie is de 'heer met sigaar'?

De jonge kunsthandelaar Shayan Barjesteh van Waalwijk van Doorn uit Eijsden kwam op een veiling een anoniem portret uit de jaren dertig tegen dat hem fascineerde. Hij zocht uit wie de kunstenaar was: een autodidact die later burgemeester werd, maar destijds in Utrecht studeerde. De volgende stap was achterhalen wie er op het schilderij is afgebeeld en hoe het portret tot stand moet zijn gekomen. De geportretteerde blijkt een prominente Utrechtse advocaat te zijn die zeer actief was op maatschappelijk gebied.

Shayan Barjesteh van Waalwijk van Doorn studeerde kunstgeschiedenis aan het Courtauld Institute of Art te Londen. Hij is de oprichter van kunsthandel Waalwijk & Co en van het Nederlands Portret Museum dat in 2025 haar deuren opent.

Het is altijd een bijzondere ervaring om bij het portret van een wildvreemde het gevoel te hebben: die kèn ik. Zo werd ik op een koude januariochtend verrast toen ik de catalogus van het veilinghuis in Rotterdam doornam: daar leunde hij achterover in zijn groene stoel, één been over het ander, zijn lichaam tussen het spichtige en atletische in, met in het hoekige gezicht twee priemende ogen. Kende ik deze man niet? De omschrijving was weinig toeschietelijk: 'Kavel 48, Portret van een heer met sigaar ... gesigneerd A. Voller'. Het is geschilderd in de jaren dertig, in de stijl van de nieuwe zakelijkheid en met het

koele realisme dat die tijd typeert. De man wekt een intelligente, wellevende indruk: hij zou niet misstaan in een roman van Bordewijk, werkend op een met sigarenrook gesluierd advocatenkantoor. Ik fouilleerde, in gedachte, zijn driedelig pak op zoek naar een attribuut dat zijn identiteit zou prijsgeven: zegelring, zakhorloge, gouden manchetknopen...

Schilderende burgemeester

De geportretteerde bleef een sfinx voor mij. De identiteit van de kunstenaar was mij echter wel op slag duidelijk. 'A. Voller' is een nietszeggende naam, niet te achterhalen in enig kunstenaarslexicon en derhalve stond het schilderij laag getaxeerd op 50 tot 100 euro. Het veilinghuis had echter een cruciale fout gemaakt bij het lezen van de voorletter van de signatuur: dat dichte driehoekje moet namelijk geen A maar een D voorstellen, de D van Dirk Henri Peereboom Voller (1911-2000), burgemeester van Aalsmeer van 1946 tot 1954 en van de gemeente Bloemendaal tussen 1954 en 1976. Deze burgemeester had een diepgaande passie voor de beeldende kunst. Samen met zijn Bloemendaalse ambtgenoot, burgemeester Co den Tex, zat Peereboom Voller regelmatig te tekenen in het Waaggebouw aan het Spaarne, waar hij lid was van het Haarlemse Genootschap 'Kunst zij ons doel'.

Peereboom Voller volgde geen officiële kunstopleiding: hij was autodidact. Toch was hij meer dan een verdienstelijk 'amateur'. Met zo'n 228 portretten op zijn naam, die hij voornamelijk vlak voor en tijdens de oorlog en na zijn pensionering als burgemeester schilderde, mag hij productief genoemd worden. Hoewel hij zijn subjecten in het algemeen enigszins stijf en ernstig neerzette, zijn er veel stukken waarin het karakter van de geportretteerde erg goed naar voren komt.

De zoon van deze kunstenaar, architect Jan Dirk Peereboom Voller, heeft kort na zijn vaders overlijden een boekje uitgegeven, waarin een zwart-witfoto van dit portret is opgenomen (portret no. 28).¹ Hij liet mij weten dat het de 'heer Vuustingh' voorstelde en dat ook diens vrouw door zijn vader

was geportretteerd. 'De groene stoel was heel lang bij ons in de familie', vertelde hij, verwijzend naar een portret waarop hij en zijn broertje op de schoot van hun moeder zitten, ook in diezelfde haast turquoise fauteuil.² De heer was hem verder echter niet bekend. Was de identiteit van de geportretteerde dan nog wel te achterhalen? Het schilderij is 1936 gedateerd. Dat is het jaar waarin de kunstenaar slaagde voor zijn doctoraalexamen Indisch recht aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zou dit dan ook de stad zijn waar de geportretteerde woonde?

Notabele familie

De familie 'Vuistingh' of 'Vuystingh' (er zijn talloze spellingsvarianten) was een oud en notabel Utrechts geslacht. Op de koperen insculpatieplaat van goudsmeden uit de jaren 1598-1616 (thans in de collectie van het Centraal Museum) komen we wel vijf leden van deze familie tegen, onder wie de bekende goudsmid Lodewyck Fustinc die in de Potterstraat woonde naast zijn gildebroeder Aelbert Aertsz. van Doorn (mijn voorvader). Als we echter zoeken naar telgen in het Utrecht van de 20e eeuw, komen we slechts twee mannelijke naamdragers tegen: de notaris Wijnand Cornelis Vuystingh (die het testament van de Zuid-Afrikaanse president Paul Kruger opstelde) en na diens dood in 1935 alleen nog zijn zoon Jacobus Hendrikus Vuystingh. Zou deze zoon onze heer met sigaar kunnen zijn? Het zou mooi zijn. Jacobus Hendrikus was in zijn leven namelijk een bejubelde Utrechter: een advocaat en procureur die het voor de armen opnam, een toneelliefhebber en filateliet die het belang van kunst begreep en tevens een voorvechter van dierenrechten. Hoe zag deze bekende Utrechter er uit? In Het Utrechts Archief bevindt zich een foto gemaakt op vrijdag 31 augustus 1923 door de fotograaf Gustav Jochmann. Op die dag beginnen in Utrecht de feestelijkheden ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van Wilhelmina. Het uitvoerend comité laat zich fotograferen. In het midden prijkt de aartsbisschop met zijn purperen mantel, oranje lint en ridderorden, en naast

▲ Fragment met signatuur D. Voller. COLLECTIE WAALWIJK & CO.

< 'Portret van een heer met sigaar gezeten in een groene stoel, Hollandse School 20e eeuw', olieverf op doek (55 x 70 centimeter). COLLECTIE WAALWIJK & CO.

▼ Dirk Henri Peereboom Voller (1911-2000). NOORD-HOLLANDS ARCHIEF

▲ 'Utrechtsch Comité tot plaatselijke viering van het 25-jarig regeringsjubileum van H.M. de Koningin', 31 augustus 1923. Tweede van links J.H. Vuystingh.

G. JOCHMANN, HET UTRECHTS ARCHIEF

↘ Officiële opening van de viering van het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in gebouw Tivoli aan de Kruisstraat, 31 augustus 1923. Links in het gangpad J.H. Vuystingh.

G. JOCHMANN, HET UTRECHTS ARCHIEF

hem staat de burgemeester: de wereldlijke en geestelijke machthebbers van de stad. Enigszins afgezonderd, staat ook de opperrabbijn. Links een kolonel en een pastoor en achter hen... dezelfde diepe inhammen, die onmiskenbare fonkeling in het oog. Het is Vuystingh, maar jonger en bebaard. Hij is secretaris van het comité en die dag overal op de achtergrond aanwezig. Ook in de mensenmenigte bij de openingsplechtigheid in het gebouw Tivoli valt hij meteen op: hij staat in het gangpad en werpt een krachtige blik terug naar de fotograaf op het balkon. Naast deze foto's herinnert ook een object in het Centraal Museum aan Vuystingh's bijdrage aan de feestelijkheden van het regeringsjubileum: een zilveren kelk met Wilhelmina's borstbeeld waarin zijn naam staat gegraveerd.

Sociale verantwoordelijkheid

De 'heer met sigaar' is dus overduidelijk Jacobus Hendrikus Vuystingh (1881-1957), maar wat betekende hij precies voor Utrecht? Nadat hij in 1909 in de rechten promoveerde en het corps uitzwaaide, werkte hij korte tijd op een Amsterdams advocatenkantoor, alvorens hij in mei 1910 aan de Kromme Nieuwegracht 72 een zelfstandig advocatenkantoor vestigde. Hij behoorde tot de elite van de stad en daarmee ging - voor hem ten minste - een diep gevoel van sociale verantwoordelijkheid

gepaard. Zijn beste krachten schonk hij 36 jaar lang aan het consultatiebureau voor kosteloze rechtsbijstand, waarvan hij vele jaren voorzitter was en waar hij volgens collegae immer op de bres stond voor het behartigen van de belangen van minderbedeelden. Vanwege de toewijding waarmee hij deze functie vervulde, werd hij uiteindelijk benoemd tot Officier in de Orde van Oranje Nassau. Ook stelde Vuystingh zijn tijd en vaardigheden ter beschikking als commissaris van de Hulpbank (Departement Utrecht van het Nut), die op discrete wijze voorschotten verleende, als vicevoorzitter van de Vereniging voor Dierenbescherming afdeling Utrecht en talloze andere organisaties. Een confrère herinnerde later 'zijn grote vitaliteit, zijn sprankelende geest, zijn humor en zijn opgewektheid en een ongekunsteld hartelijk medeleven bij zowel blijde

als droeve gebeurtenissen die collegae betroffen', een ander roemde zijn 'bijzondere gaven van karakter'.³ Het *Utrechtsch Nieuwsblad* bestempelde hem als 'een van de bekendste leden van de Utrechtse balie', die bovendien nog op zeer hoge leeftijd over de bekwaamheid beschikte zich nieuwe en zeer moeilijke materie eigen te maken en te beheersen.⁴

Tivoli-bestuurder

Welnu, hoe is deze opmerkelijke Utrechter in contact gekomen met de destijds nog jonge kunstenaar? Peereboom Voller was tijdens zijn rechtenstudie een actief lid van het Utrechtsch Studenten Corps, zo maakte hij in 1934-1935 als prorector deel uit van de senaat Bentinck. Ook liep hij de deuren van allerlei faculteiten plat: een hele reeks hoogleraren in uiteenlopende wetenschapsgebieden liet zich door hem portretteren, onder wie Van den Broek (anatomie), Kohlbrugge (ethnologie), Vogelsang (kunstgeschiedenis) en Schoorl (arsenijbereidkunde). In 1936 trad Peereboom Voller bovendien toe als bestuurslid van de vereniging Het Utrechtsch Stedelijk Orchest. De thuisbasis

van dit orkest was de concertzaal van sociëteit Tivoli, waarvan zijn vader eerder lid van de raad van bestuur was geweest. 'Tot ieders verbazing,' schertst zijn kleinzoon de architect, 'want hij stond niet bekend als erg muzikaal.' Op dat moment was de voorzitter van het dagelijks bestuur van Tivoli echter niemand minder dan Vuystingh, die deze functie omstreeks 1933 had overgenomen en tot 1954 zou uitoefenen. Er zijn talloze andere aanknopingspunten, maar Tivoli is het meest waarschijnlijke. 'Mijn vader woonde aan het eind van zijn studententijd op Drift 3', vertelt de zoon van de schilder en vanwege de afgebeelde groene fauteuil lijkt het waarschijnlijk dat Vuystingh daar - op een paar minuten loopafstand van zijn eigen woning - heeft geposeerd.

Vergetelheid

Ten slotte resteert ons één prangende vraag: hoe kan het gebeuren dat het portret van zo'n verdienstelijk man naamloos op een veiling belandt? Van 1936 tot 1957 hing het portret op Plompstorengracht 24, het statige herenhuis waar Vuystingh zich in 1919 had gevestigd. Hij had twee dochters: Trijntje Elisabeth, die een Zwitserse advocaat huwde en vervolgens naar Luzern vertrok, en Arnolda Wijnanda (1918-2000), die trouwde met de scheikundige David Adriaan van Dorp (1915-1995). Het portret hing bij de laatsten thuis en vererfde vervolgens op hun enige dochter. Met haar overlijden in 2016 stierf de naam Vuystingh definitief uit en kwam het schilderij bij het veilinghuis terecht. Een familielid bevestigde mij de identiteit van de geportretteerde ('U heeft goed speurwerk verricht!').⁵ Ondanks de artistieke kracht van het schilderij, dat wel iets van dezelfde intensiteit heeft als het in 1938 door Wyndham Lewis geschilderde portret van de dichter T.S. Eliot, blijft het spannend waar een dergelijk werk uiteindelijk terecht komt wanneer de laatste naamdrager is overleden. Wat is de toekomst van zo'n verweesd portret? Wie houdt de herinnering van de geportretteerde in ere? Vuystingh's laatste levensjaar was uitzonderlijk moeilijk. Zijn echtgenote Lieuwkje

◀ Zilveren kelk met Wilhelmina's borstbeeld, in 1923 gesmeed door Cornelis Leendert Jan Begeer. Hierin staat ook de naam van Vuystingh gegraveerd. CENTRAAL MUSEUM

▼ Planten van een lindeboom in Park Oog in Al bij het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina, 6 september 1923. Links J.H. Vuystingh. HET UTRECHTS ARCHIEF

was ongeneeslijk ziek en dit vereiste zware verpleging die hij - ten koste van zijn eigen gezondheid - niet voldoende uit handen wilde geven. Ruim drie maanden nadat zij stierf, volgde Vuystingh haar in het graf.⁶ Zijn begrafenis was een grote plechtigheid, waarbij niet alleen de advocatuur en het bankwezen waren vertegenwoordigd, maar ook de Nederlandse Vereniging

voor Dierenbescherming, de directie van Tivoli en bewonderaars uit alle kringen en klassen. Desalniettemin is deze zeer sociaal bewogen en achtenswaardige Utrechter hierna compleet in de vergetelheid geraakt. Het portret van Peereboom Voller resteert als herinnering aan deze empathische man. Hij rust op Begraafplaats Tolsteeg in de brede schaduw van een Japanse kersenboom.

Noten

- 1 J.D. Peereboom Voller, *Een leven in beelden, D.H. Peereboom Voller 1911-2000* (z.p. 2001).
- 2 Privécorrespondentie met Jan Dirk Peereboom Voller (maart-april 2022).
- 3 'Mr. J.H. Vuystingh ter aarde besteld', *Utrechtsch Nieuwsblad* (3 juli 1957).
- 4 'Mr. J.H. Vuystingh zeventig jaar', *Utrechtsch Nieuwsblad* (1 juli 1951).
- 5 Privécorrespondentie met de geoloog Leonard Daniël Minnigh (10 april 2022).
- 6 R. van Woelderden, 'In memoriam Mr. J.H. Vuystingh', *Utrechtsch Nieuwsblad* (1 juli 1957).

Utrechtse wereldwandelaars en wereldfietsers

In de periode 1905-1935 was er sprake van globetrottermanie. Vele honderden, misschien wel duizenden jonge Nederlandse arbeiders gingen op stap. Ze begonnen wandelend of fietsend aan een wereldreis en bleven soms jarenlang weg. Onder de globetrotters waren ook de nodige Utrechtse. De typograaf Anton Zonhoven en de marktkoopman Dirk van Dam zijn twee bijzondere voorbeelden.

Jaco Berveling is wetenschapsjournalist. Dit artikel is gebaseerd op zijn nieuwe boek *Wereldwandelen! De Nederlandse globetrottermanie, 1905-1935*, zie www.globetrottermanie.nl.

Op 20 mei 1923 kiezen twee jonge typografen uit Utrecht, A.M. Zonhoven (1892-1936) en J.W.A. Grimmelikhuyse (1900-1967), voor een andere loopbaan. Een journalist van *De Gooi- en Eemlander* constateert snedig dat 'loopbaan' het juist woord is, want '... de heeren zijn van plan een voetreis rond de wereld te gaan maken'. Het is een ambitieus plan. Na een wandeling door Europa willen ze door naar China, Japan, Australië, Amerika en Rusland. Ze willen 40.000 kilometer afleggen en denken vijf jaar over de reis te doen. Het is

de bedoeling om op 20 mei 1928 weer in Utrecht terug te keren. Zonhoven en Grimmelikhuyse zakken via Amsterdam, Den Haag, Rotterdam, Breda, Antwerpen en Luik af naar het zuiden. Volgens eigen zeggen lopen ze gemiddeld zo'n 35 kilometer per dag. In België gaan ze uit elkaar. Grimmelikhuyse vertelt later dat de benen van Zonhoven hem in de steek lieten. Het is ook mogelijk dat ze ruzie kregen. Grimmelikhuyse vervolgt zijn tocht alleen en trekt via België en Luxemburg naar Duitsland.

Ook Zonhoven loopt ondanks zijn vermoeide benen verder en krijgt gezelschap van een zekere J.F.H. Boddens. Met zijn nieuwe wandelmaat loopt hij in 1923 door Frankrijk en Spanje en in 1924 door Frankrijk, Zwitserland, weer Frankrijk, Luxemburg en België. In mei 1924 zijn ze weer in Nederland. Zonhoven en Boddens doorkruisen het land en vertellen iedereen dat ze via Engeland naar Australië willen afreizen. Daar is het niet meer van gekomen. De 'wereldreis' bleef beperkt tot Europa en duurde geen vijf, maar ruim één jaar. Hoe het Grimmelikhuyse na Duitsland is vergaan, is onbekend.

Globetrottermanie

De typografen uit Utrecht behoren tot een grote groep Nederlandse wereldwandelaars en wereldfietsers die er in de jaren 1905-1935 op uit trekt. Er is daarbij sprake van twee perioden. De eerste loopt van 1905 tot 1914. Het globetrotten wordt in die periode steeds populairder, tot het rond 1912 echt een rage is geworden. Een redacteur van de *Culemborgsche Courant* constateert dat het wereldwandelen 'zoo langerzamerhand een soort sport [schijnt] te worden' en verzucht bij weer een globetrotter: 'Dat is nummer zooveel, die om de aardbol gaat wandelen!' De Eerste Wereldoorlog zorgt voor een abrupte onderbreking. Het oorlogsgeweld maakt het wereldwandelen en wereldfietsen onmogelijk. Nederland blijft weliswaar neutraal, maar veel jongemannen moeten in militaire dienst. Na de oorlog ziet Europa zich geconfronteerd met zware menselijke verliezen en het duurt tot 1922 voor het wereldwandelen weer wordt opgepakt. Daarna gaat het hard. Honderden jonge Nederlanders trekken er tot halverwege de jaren 1930 weer op uit. Een journalist van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* noteert in 1922: 't Wordt een rage. Geen week gaat er voorbij of de komst van één of meer wereldwandelaars wordt aangekondigd.' Een andere verslaggever verzucht dat de Hollanders in het buitenland 'beroemd, of liever berucht' worden om 'hun manie van wereldreizen'. En een journalist van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* schrijft in 1924 onder de kop 'Alweer een Globetrotter' dat het aantal

wereldwandelaars rap toeneemt: 'Telkens weer worden we verrast met het bezoek van den een of anderen wereldwandelaar, die om de een of andere, meestal "studie"redenen, het plan opgevat heeft, om, levend van wat de goe gemeente voor zijn beeltenis wenscht te geven, de wereld rond te wandelen.' Al met al trekken in de periode 1905-1935 vele honderden, en wellicht zelfs duizenden, jonge mannen te voet of op de fiets de wereld in. Afgezien van een enkele welgestelde bohémien zijn het allemaal arbeiders, met beroepen als sjouwer, kelner of venter. Het globetrotten biedt ze de mogelijkheid om te ontsnappen aan zware en laagbetaalde banen. Vrouwen komen in het verhaal nauwelijks voor. Als de dames al op wereldreis gaan, dan doen ze dat als vriendin of echtgenote.

Kaarten, kleding en stempels

De journalist van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* merkt terecht op dat de wereldwandelaars en wereldfietsers leven van wat mensen voor hun 'beeltenis' wenschen te geven. De globetrotters verkopen vrijwel allemaal portretkaarten van zichzelf om in hun onderhoud te voorzien. Dat geldt ook voor Zonhoven en Boddens. De kaarten leveren meestal aardig wat op, maar in Luik treffen de jongens het niet. Ze arriveerden er tijdens 'la fête nationale'. Het is de dag dat de Belgen de onafhankelijkheid van Nederland vieren. In de stad hebben ze die dag geen behoefte aan kaaskoppen en al helemaal niet aan jongemannen die op hun wandelkostuum het woord 'Holland' en de rood-wit-blauwe vlag hebben genaaid. Ze worden overal weggekeken. Een tweede kenmerk van de globetrotters is hun opvallende kleding. Ze trekken wandelkostuums aan met sjerpen, petten en armbanden met teksten of ze kiezen voor een exotische outfit. Sommigen gaan gekleed als cowboy, anderen als padvinder en de meesten kiezen voor een Volendammer kostuum. Vooral in het buitenland trekken ze daarmee veel bekijks. Zonhoven, Grimmelikhuyse en Boddens trokken rond in een zwarte padvindersonfit met stropdas, gekruiste riemen over de borst en slappe hoeden.

- ▲ Zonhoven en Grimmelikhuyse gekleed als padvinder, 1923. [COLLECTIE JAN DE VRIES, VERENIGING DOCUMENTATIE PRENTBRIEFKAARTEN](#)
- < Pagina's uit het eerste reisdagboek van Utrechter Dirk van Dam, 1925-1927. [COLLECTIE NOC*NSF](#)
- ▼ Reisboek van Anton Zonhoven met stempels van Utrecht, Amersfoort en Soest, 1923. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

Ook hebben de wereldreizigers bijna allemaal een weddenschap afgesloten. Om hun tocht en de kaartverkoop te legitimeren, beweren ze dat ze na het succesvol voltooiën van hun wereldreis een prachtig geldbedrag kunnen incasseren. Negen van de tien keer zuigen ze de weddenschap uit hun duim, maar het is wel een goed verhaal dat bijdraagt aan de kaartverkoop. Tot slot dragen ze ook bijna allemaal een dagboek of controleboek bij zich. Aangezien ze een groot geldbedrag kunnen winnen, moeten ze kunnen laten zien waar ze zijn geweest. In iedere plaats van betekenis vragen ze aan de lokale autoriteiten of ze een stempel of handtekening in hun boek willen zetten. Daarmee kunnen ze aantonen dat ze bepaalde landen, steden en dorpen echt hebben bezocht. Veel van die controleboeken zijn verloren gegaan. Dat van Anton Zonhoven is gelukkig bewaard gebleven. Het boek is voorzien van stempels, verklaringen van lokale autoriteiten en ingeplakte krantenartikelen.

Reismotieven

De wereldreizigers hebben uiteenlopende motieven voor hun reis. Sommigen worden gedreven door idealen, anderen zien het rondreizen vooral als een gemakkelijk leventje, een derde groep is (of doet zich voor als) journalist en verdiept zich in de zeden en gewoonten van andere landen. Een vierde groep is avontuurlijk ingesteld en dan zijn er nog de wandelaars uit noodzaak, zoals werklozen. Zonhoven, Boddens en Grimmelikhuyse zijn tijdens hun tocht enkele malen geïnterviewd door lokale kranten. Uit hun verhalen blijkt dat ze een mix van motieven hebben. De jongens zien hun wereldwandelings in de eerste plaats als een sportieve prestatie. Ze zijn grote liefhebbers van sport en zoeken onderweg regelmatig sporters en sportverenigingen op. In hun boek zijn een zeventiental foto's van sportbeoefenaars (vooral voetbalploegen) ingeplakt. Ook Grimmelikhuyse benadrukt, wanneer hij zonder zijn vriend Anton reist, dat 'Sports-begeistering' het motief van zijn reis is. In de tweede plaats ondernemen de jongens

hun tocht om zoveel mogelijk talen te leren. Ook hebben ze journalistieke aspiraties. Ze maken elke dag aantekeningen en willen uiteindelijk een boek over hun reis schrijven.

Dirk van Dam, wereldfietser

De Utrechter Dirk van Dam (1900-?) vertrok vooral vanuit ideële overwegingen. De jonge Dirk is socialist en deelt de idealen van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Dirk is marktkoopman en lid van de Utrechtse marktkoopliedenbond (UMKB) 'Ons Belang'. Hij wil de positie van arbeiders verbeteren, staat positief tegenover geheelonthouding en koestert sympathie voor de wereldtaal Esperanto. Onderweg propageert hij het socialisme en zoekt hij gelijkgestemden op. Hij vertelt bij zijn vertrek dat hij de verschillende landen en volken op de wereld beter wil leren kennen en van ze wil leren. De positie van de arbeidende klasse heeft zijn bijzondere belangstelling. Na zijn reis wil hij een boek publiceren. Als geheugensteuntje maakt hij foto's van de mensen die hij onderweg ontmoet en plakt die in een aantal reisboeken. Ook laat hij er zoveel mogelijk mensen een kort bericht in schrijven. Het zijn meestal gelukwensen aan het adres van Dirk. Zo hoopt een partijgenoot dat hij goede herinneringen overhoudt aan de ontmoetingen met zijn socialistische broeders en dat de reis hem '... in zijn leven een groote voldoening, veel menschenkennis en verdieping van het socialistisch inzicht [zal] brengen.' Zonhoven, Grimmelikhuyse en Boddens trokken te voet rond als padvindders. Dirk pakt het anders aan. Hij stapte samen met een compagnon op 3 januari 1925 in een Volendammer kostuum op de fiets. Samen rijden ze door Nederland, België, Luxemburg, Frankrijk, Duitsland en Italië. In Rome wordt zijn reisgezel ziek. Dirk vervolgt zijn tocht daarna alleen, doorkruist Hongarije om in augustus in Oostenrijk te belanden. De ambities van Van Dam zijn groot. Na Oostenrijk wil hij door naar Tsjechoslowakije, Roemenië, Bulgarije, Griekenland, Turkije, Perzië, Australië, Japan, China, Amerika, Afrika, Spanje en Portugal.

De ambitieuze wereldfietser hoopt in de zomer van 1929 weer in Nederland aan te komen. Het zou anders lopen.

Rampspoed in Syrië

Van Dam fietst volgens plan door Turkije. Hij is zeer gecharmeerd van het land omdat de mohammedanen die hij ontmoet vrijgevig zijn en hem gratis eten en onderdak geven. Toch zijn er ook tegenslagen. Zo wordt in Constantinopel (het huidige Istanbul) zijn fiets gestolen en ook in Syrië zit het niet mee. Nadat hij de grens is overgestoken, wordt hij door de politie in zijn nekel gegrepen omdat ze denken dat hij een Duitse spion is. Hij belandt vier dagen in de gevangenis. Er volgt meer rampspoed. In de woestijn bij Hams in Syrië is hij op een dag aan het lunchen. Twee stevige bedoeïenen komen naar hem toe, merken op dat het een prachtige dag is en slaan de argeloze wereldfietser vervolgens met een stok bewusteloos. Wanneer hij bijkomt ontdekt hij dat zijn nieuwe fiets, bagage en geld zijn verdwenen. Het enige dat hem nog rest zijn wat persoonlijke papieren, foto's en snuisterijen. Noodgedwongen reist hij te voet verder. Zijn voeten raken opgezwollen door het lopen over het hete zand. Ongeveer drie weken later wordt hij op een verlaten plek opnieuw aangevallen. Gelukkig schrikken de overvallers van een auto die toevallig langsrijdt zodat hij zijn laatste bezittingen weet te behouden.

Na allerlei omzwervingen komt Van Dam op 23 juli 1926 aan in Bombay, India. Vervolgens reist hij door in de richting van Poona. Onderweg wordt hij ernstig ziek en op 7 augustus 1926 wordt hij met een zware longontsteking opgenomen in het Jacob Sassoon-ziekenhuis in Poona. Hij krabbelt maar langzaam op en het duurt tot 5 januari 1927 voor hij uit het ziekenhuis wordt ontslagen. Dirks conditie is niet meer wat die geweest is en zijn fiets is hij kwijt. Hij besluit naar Nederland terug te keren. Hij boft en kan als bordenwasser meevaren op het SS Rijndam. Na meer dan 80 dagen arriveert de Utrechtse globetrotter in maart 1927 weer in Nederland. Al met al heeft hij tijdens zijn eerste tocht 30.000 kilometer afgelegd.

Tweede en derde fietstocht

De zeereis heeft Dirk goed gedaan. Hij is hersteld en stapte op 4 juni 1927 opnieuw op de fiets. Hij laat nieuwe portretkaarten drukken en reist ditmaal niet in Volendammer kostuum, maar in een padvindersondfit. Hij wil nu via Oost-Europa en Scandinavië de oversteek maken naar Engeland en dan door naar Afrika, de Verenigde Staten en Australië. Al die verre landen bereikt hij niet, maar hij maakt toch een bijzondere tocht. Zijn tweede reis brengt hem in Duitsland, Polen, de Baltische staten en Scandinavië. Vanuit Oslo arriveert hij in oktober of november 1928 weer in Nederland.

▲ De portretkaart die Zonhoven en Boddens onderweg verkochten. COLLECTIE JACO BERVELING

▼ Dirk van Dam met compagnon in Volendammer kostuum, klaar om de fietsreis aan te vangen. COLLECTIE JACO BERVELING

▲ Stempelboek van Dirk van Dam, 1925-1929. COLLECTIE NOC*NSF

▼ Dirk van Dam met medereiziger A. Kerim in Bagdad, 10 juni 1926. COLLECTIE NOC*NSF

In februari 1929 begint Dirk aan een derde fietstocht. Hij gaat langs bij het secretariaat van de SDAP in Zwolle, daarna fietst hij al snel Duitsland in waar hij zijn socialistische vrienden van de Duitse SPD een bezoek brengt. Zijn controleboek eindigt op 15 maart 1929 in Gnarrenburg (ten oosten van Bremen). Wat er toen met Dirk is gebeurd, is niet bekend. Dat we zoveel van Dirks reizen weten is te danken aan zijn reisboeken. Het is bijzonder dat ook van deze Utrechter de reisdocumenten bewaard zijn gebleven. Net als bij Anton Zonhoven zijn de boeken gevuld met foto's, postzegels, ansichtkaarten, stempels, aantekeningen en krantenartikelen. Dirk vindt tijdens zijn reizen allerlei mensen bereid om een stukje voor hem te schrijven. Dat heeft ongetwijfeld te maken met zijn vriendelijke natuur. Hij wordt getypeerd als sympathiek, goedlachs, sociaal en bescheiden.

Een uitstervend geslacht

De Utrechters Zonhoven, Grimmeliikhuyse, Boddens en Van Dam maken de 'gouden jaren' van het globetrotten mee. Na 1930 heeft het wereldwandelen en wereldfietsen geen goede reputatie meer, maar dat wil niet zeggen dat het gedaan is met het wereldreizen. De ongekend hoge werkloosheid zorgt rond 1933 voor een korte opleving van het wereldwandelen. Een paar jaar later is het allemaal voorbij. Het publiek ontvangt de wereldwandelaars en wereldfietsers niet langer met open armen en de verkoop van portretkaarten wil niet meer zo vlotten. Voor velen is het een moeilijke tijd. De meeste mensen kunnen zich de kaarten gewoonweg niet meer veroorloven. Ook wordt de controle aan de grenzen steeds scherper. De autoriteiten zien de globetrotters als ongewenste bedelaars en maken het hen steeds moeilijker om een land binnen te komen. Ze worden regelmatig in de gevangenis gegooid of direct over de grens gezet. In 1938 constateert een

Nederlandse krant dat vrijwel alle wereldreizigers van het toneel zijn verdwenen. Er is sprake van een 'uitstervend geslacht'. Veel jonge globetrotters wilden over hun ervaringen publiceren. Dat gold ook voor Anton Zonhoven en Dirk van Dam. Helaas is daar niets van terechtgekomen. Wel blijven ze op andere manieren in de herinnering. Er zijn vandaag de dag nog steeds portretkaarten van deze mannen en hun wandelmatten te vinden. En terwijl de meeste reisboeken van wereldwandelaars en -fietsers in de loop der jaren verloren zijn gegaan, zijn de albums van de twee Utrechters bewaard gebleven.

Bronnen

- Album door A.M. Zonhoven en J.F.H. Boddens van hun voetreis naar Spanje (1923-1924) is geschonken aan Het Utrechts Archief en raadpleegbaar op www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/934761588E1C9D30E0534701000A7970.
- Reisboeken van Dirk van Dam, deel I en II (1925-1929), zijn ondergebracht bij NOC*NSF en digitaal raadpleegbaar op www.collectiegelderland.nl/zoeken?term=C1056.

< Aandenken van de wereldfietser met tekst in het Duits, 1927.

COLLECTIE NOC*NSF

> Lidmaatschapskaart van de Weltenbummler-Bund, 1928.

COLLECTIE NOC*NSF

Reuring en scheuring

De buitenspelpositie van Winand Kotte en zijn Willibrordgroep, 1969-2009

In september 2024 verscheen het boek *De Utrechtse Willibrordkerk*.¹ Deze monografie behandelt vooral de kunsthistorische aspecten van het neogotische gebouw, in 1875 ontworpen door Alfred Tepe en ingericht door leden van het Sint-Bernulphusgilde. Ook over de gemeenschap van de Willibrordkerk vallen echter veel verhalen te vertellen. Zo trok de geschiedenis rond pater Kotte vanaf 1967 diepe sporen onder de katholieken in de stad.

Ton H.M. van Schaik is historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

Na de sluiting van de Utrechtse Willibrordkerk in april 1967 werd het gebouw voor 520.000 gulden gekocht door de vermogende katholieke bouwondernemer Jos Lisman uit Groenekan. Zijn bedoeling was de kerk van de sloop te redden en haar een nieuwe, waardige bestemming te geven. Een contactgroep rooms-katholieken in de stad bereikte overeenstemming met de

nieuwe eigenaar om de Willibrordkapel, een aparte ruimte opzij van de hoofdingang aan de Minrebroederstraat, te huren voor Latijnse missen tegen een vergoeding van 10.000 gulden per jaar. De groep handelde op eigen initiatief, zonder contact op te nemen met het aartsbisdom of de deken van Utrecht. Ze had ook al een priester gevonden die met ingang van zondag 15 juni 1969 die missen zou gaan verzorgen: pater Winand Kotte, toen 46 jaar oud. Waar kwam die groep vandaan, en wie was Kotte?

Verliezers van de vernieuwing

Op de eerste zondag van de Advent 1964 werd in Nederland officieel de katholieke liturgie in de volkstaal ingevoerd, een revolutionaire verandering waarvoor het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) de deur had geopend. Al in de periode die daaraan voorafging, hadden de Nederlandse bisschoppen geprobeerd om de vernieuwingsdrift, die hier en daar spontaan was losgebarsten, binnen de perken te houden. Tevergeefs, want haast alles wat oud en vertrouwd was werd overboord gezet, waarbij vooral de zondagse Latijnse hoogmis het moest ontgelden.² Uitgevers van liturgieboekjes en plaatselijke 'werkgroepen' bepaalden hoe het er in de parochiekerken aan toe ging.

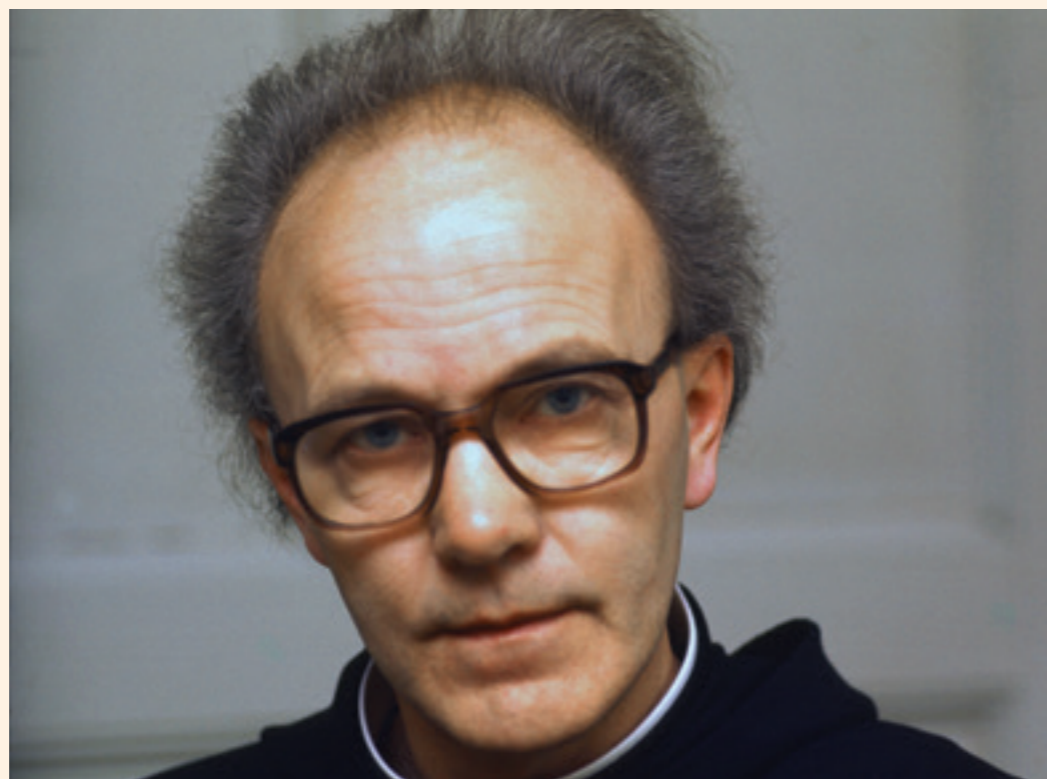
Ook in stad en bisdom Utrecht was het haast onmogelijk om gevrijwaard te blijven van de 'creativiteit' in de liturgie. Veel katholieken bleven van ergernis weg uit de kerk, anderen sloten zich met geestverwanten aaneen en ondernamen actie. Uit deze onrust kwam de ingebruikname van de Willibrordkapel voort en het aantrekken van een eigen priester. De deken van Utrecht, Gerard Harmelink, deed alsof hij verbaasd was, maar moet goed begrepen hebben wat er speelde. Kardinaal Alfrink wist officieel nergens van, maar had al jarenlang klachten op zijn bureau gekregen waarmee hij niets kon of wilde aanvangen.

De katholieken die in de jaren zestig in hun eigen kerk verloren liepen, zijn geportretteerd in de schrijvende familiegeschiedenis die Jos Palm heeft beschreven in *Moederkerk. De ondergang van Rooms Nederland* (2012). Hij vertelt daarin hoe zijn diepgelovige ouders bij pater Kotte terugvonden wat hen in hun plaatselijke parochiekerk was ontnomen.³ De ouders Palm en hun geestverwanten zagen hun wereld instorten terwijl niemand nog naar hen omkeek. Zo liepen ze in de fuik van het reactionaire tijdschrift *Confrontatie* van de politicus Klaas Beuker met zijn Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKN) en van pater Kotte met zijn thuisbasis in de Utrechtse Willibrordkerk. Daarvanuit bediende hij,

met medewerking van enkele gelijkgezinde priesters, verspreide groepjes elders in het land.

Leraar klassieken als redder in de nood

De Willibrordianen waren blij dat ze een orthodoxe voorganger gevonden hadden. De man zou al spoedig in stad en land van zich doen spreken. Geboren als Jan Kotte op 29 oktober 1922 op de boerderij Lichtenberg in het schilderachtige Weerselo (Twente) - de oudste van elf kinderen - volgde hij zijn opleiding bij de paters assumptionisten, een 19e-eeuwse van oorsprong Franse congregatie, waarin hij in 1948 priester werd gewijd. Hij kreeg de opdracht klassieke talen te gaan studeren in Nijmegen, waar hij onder medestudenten, onder wie nogal wat priesters, de indruk wekte een progressieve inslag te hebben. Als leraar Latijn en Grieks aan het Missiehuis Sint-Theresia naast het kasteel Stapelen (Noord-Brabant), het kleinseminarie van zijn orde, deed hij het opvallend goed.⁴

Toen het gymnasium Stapelen zoals alle kleinseminaries in deze jaren afliep, begon Kotte zich met zielzorg bezig te houden. Meer en meer raakte hij ervan overtuigd dat het met de kerk in Nederland bergafwaarts ging. Tijdens zijn eerste periode in Utrecht ging hij op vele fronten tegelijk opereren. Hij wilde niet alleen een liturgie volgens de regels, maar ook een omroep, een politieke partij, een krant, allemaal van onvervalst roomse snit. Zijn politieke instelling was uitgesproken conservatief, om niet te zeggen reactionair. Hij toonde zich een voorstander van het Amerikaanse

▲ Portret van Winand Kotte door Eddy de Jongh, circa 1970.

NEDERLANDS FOTOMUSEUM

➤ Kotte tijdens de openingsmis in de Willibrordkerk, 15 augustus 1971.

ARCHIEF ST. WILLIBRORD APOSTOLAAT

➤ Joseph Luns temidden van de kerkgangers op 15 augustus 1971.

KATHOLIEK DOCUMENTATIE CENTRUM, NIJMEGEN

▼ De Willibrordkapel in 1974. HET UTRECHTS ARCHIEF

optreden in Vietnam, had sympathie voor de kolonels in Griekenland en was tegen legalisering van abortus. Hij huiverde voor een Nederland als 'rode proeftuin' en voor het binnenhalen van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) in katholieke scholen. In dat kader leek hem samenwerking met orthodox-protestanten de aangewezen weg zoals in de dagen van Schaepman en Kuyper. Zijn streven zou een stem geven aan de 'gewone katholieken'. In het Utrechtse *Stadsblad*, waar eigenaar Peter de Bruin hem alle ruimte gaf, zei hij: 'Als de zwijgende meerderheid in onze kerk mondig wordt, komt die omroep er. En die partij. En die krant.'⁵

Voorlopig moest pater Kotte zijn expansie in de Willibrord zelf zoeken. Op 19 januari 1970 werd de oprichtingsakte getekend van de Sint Willibrordus Stichting met als doelstelling niet minder dan 'het behoud en de bevordering van het Rooms-Katholieke geloof in Nederland'. Voorzitter: pater Winand Kotte en door hem aangezochte bestuursleden, aan te vullen door coöptatie van het bestuur. De geldmiddelen bestonden uit het stichtingskapitaal en verder uit bijdragen van sympathisanten, verkregen uit erfenissen, legaten en inzamelingsacties.

Luns op een staanplaats

Met die inzamelingen begon Kotte onverwijld door de oprichting van een actiecomité 'Open de St. Willibrord te Utrecht', contactadres drs. Winand Kotte te Wijk bij Duurstede. De milde gevers kregen een bedankje thuisgestuurd met het verzoek nieuwe adressen aan te leveren van 'rechtgelovige Rooms-Katholieken', aan wie een circulaire kon worden toegestuurd. Kotte wist door zijn contacten heel wat donateurs te werven, vooral onder oudere katholieken. In zeker één geval ontbood hij de notaris bij een dementerende dame in het Academisch Ziekenhuis om haar testament ten gunste van zijn stichting te laten wijzigen, een actie die nog net op tijd door een medisch specialist werd verhinderd door Kotte de toegang te ontzeggen.⁶

De eerste geldwervingsactie bracht 80.000 gulden op, een tweede nog eens 33.000, wat in de zomer voldoende werd geacht om de hele kerk voor een periode van vijf jaar van Lisman te huren voor 40.000 gulden per jaar. Intussen had de overste van de assumptionisten, Edward van Montfoort, contact opgenomen met de aartsbisschop van Utrecht, kardinaal Bernard Alfrink, waarbij hij zich uitdrukkelijk distantieerde van de 'ongeorganiseerde vorm van zielzorg' van zijn medebroeder. Hij ontzegde Kotte zelfs de toegang tot de Nederlandse ordehuizen en nam hem niet langer op in de namenlijst van zijn ordesprovincie. Voor de assumptionisten, inclusief het hoofdbestuur in Rome, had Winand Kotte afgedaan.

Ook de kardinaal liet al voor de opening van de kerk uitdrukkelijk weten dat Kotte zonder zijn toestemming zielzorg uitoefende in het aartsbisdom. Kotte liet zich daardoor niet tegenhouden en nam voor zijn nog steeds groeiende gemeente het gehele kerkgebouw in gebruik. Een groep vrijwilligers hield grote schoonmaak en op 15 augustus 1971, feest van Maria Tenhemelopneming, werd een plechtige openingsmis gehouden. De kerk was met 1.500 mensen tot op de laatste staanplaats bezet. Op een van die plaatsen, ergens achterin, stond voormalig minister van Buitenlandse Zaken en aankomend secretaris-generaal

van de NAVO Joseph Luns. De populaire KVP-politicus werd bij het uitgaan van de kerk door handtekeningenjagers bestormd en in de media vatte de mythe post dat Luns een volgeling van pater Kotte zou zijn. In feite was zijn aanwezigheid toeval.⁷

Onderzoek met gevolgen

Kardinaal Alfrink bewandelde intussen de formeel-juridische weg. Vanaf 6 april 1972 begon een informatief onderzoek naar de activiteiten van Kotte onder leiding van officiaal (hoofd van de kerkelijke rechtbank) Th. van Bilsen OFM. Maandenlang werden vele schriftelijke en mondelinge getuigenissen opgenomen. Bij het begin van het eigenlijke proces werden de akten aan de leden van de vierkoppige kerkelijke rechtbank overgedragen die de stukken intensief bestudeerden en bediscussieerden. Ook Kotte zelf werd, bijgestaan door een advocaat, in 1974 uitvoerig door de rechtbank gehoord. Eerder datzelfde jaar had hij in Rome vergeefse pogingen ondernomen goedkeuring van zijn werk te krijgen. Op het Staatssecretariaat van het Vaticaan werd hij niet eens ontvangen en ook andere personen die hij aanklachte gaven niet thuis.

De conclusies van de kerkelijke rechtbank logen er niet om. De rechters achtten bewezen dat Winand Kotte vanaf het begin van de jaren zestig betrekkingen had onderhouden met de 'tegenpaus', een concurrent van die in Rome, Michel Collin alias 'Clemens XV', gevestigd in het Franse Clémery. Zo waren er foto's van een plechtigheid waaraan Kotte daar rond Pasen 1967 in liturgische kleding had deelgenomen. Omstreeks augustus 1968 kwam het tot een breuk met deze groepering (op Kotte's initiatief of van Collin, dat is onduidelijk), maar hij bleef in de geest ervan handelen, bijvoorbeeld door op eigen houtje een religieuze gemeenschap te stichten in zijn huis in Wijk bij Duurstede, de 'Kleine Carmel der liefde' genaamd. Verder had hij in het aartsbisdom Utrecht

'parochies' opgericht (Wijk bij Duurstede, Doesburg, Arnhem, Amersfoort) zonder verlof van de bisschop. Diens gezag erkende Kotte niet, ten onrechte suggererend dat zijn zending was bevestigd door Rome. Al met al was het de rechtbank duidelijk dat pater Kotte geen enkele door de aartsbisschop geautoriseerde positie bekleedde, dat hij daartoe ook elke geschiktheid miste en dat hem dus binnen de katholieke kerk geen enkele functie in deze zin kon worden verleend. Het rapport werd overhandigd aan kardinaal Alfrink, die er in een verklaring gedateerd 2 juni 1975 zijn conclusies aan verbond. Hij verbood pater Kotte kerkelijke diensten te verrichten en ontnam hem zijn jurisdictie om biecht te horen en te preken. Geen excommunicatie dus, geen

verwijdering uit het ambt, geen vonnis, maar een verklaring die een suspensie (schorsing) inhield, al werd die technische term niet gebruikt. De verklaring werd volledig gepubliceerd in het ambtsblad van het aartsbisdom, de *Analecta*, zodat iedereen die het aanging kon weten waar hij aan toe was.⁸ Inclusief Kotte zelf, die de uitspraak van het bisdom negeerde en zijn werk alleen maar met meer overtuiging voortzette. 'Nu de wolven

komen, kan ik niet weglopen', zo citeerde hem de *Telegraaf*. Sterker nog: 'Het kan best zijn dat Alfrink een instrument van de duivel is'.⁹ Tussen hem en de aartsbisschop is het niet meer goed gekomen. Ook pogingen van Alfrinks opvolgers Jo Willebrands en Ad Simonis om de scheuring te herstellen, liepen op niets uit. Kotte bleef een Tukker van het koppige soort, De opeenvolgende bisschoppen gaven het op en lieten uiteindelijk de zaak op zijn beloop.

- > Winand Kotte enkele jaren voor zijn dood. ARCHIEF ST. WILLIBRORD APOSTOLAAT
- ✓ Restauratie van de Willibrordkerk in 1996. HET UTRECHTS ARCHIEF
- △ Graf van Winand Kotte op Sint-Barbara: 'Hij behield de St. Willibrorduskerk'. FOTO ARIAN DEN BOER

Medaille van de burgemeester

Het jaar 1986 betekende een keerpunt. Toen kocht de Willibrordstichting de kerk van Lisman voor 350.000 gulden. Het was iedereen duidelijk dat restauratie niet langer kon worden uitgesteld. Die nam een reeks van jaren (1991-2005) en vele miljoenen in beslag. Winand Kotte bleef de drijvende kracht achter de restauratie. Op 3 november 2005 werd de gerestaureerde kerk officieel overgedragen aan de Willibrordstichting. Een intens gelukkige pater Kotte, inmiddels 83 en in een rolstoel, kreeg uit handen van burgemeester Annie Brouwer de Sint-Maartenspenning als erkenning voor het werk dat hij voor het herstel van de kerk had verzet. Op 11 juni 2006 overleed Kotte op zijn woonadres aan de Gansstraat. Na de Requiemmis, opgedragen door de gesuspendeerde pater Peter Klos, werd hij onder applaus uitgedragen en begraven op Sint-Barbara aan de Prinsesselaan, vlakbij de kapel van Alfred Tepe maar symbolisch genoeg buiten de kring van Utrechtse priesters. Winand Kotte was een eigenzinnige en excentrieke persoonlijkheid (de historicus Lodewijk Rogier sprak van een 'warhoofd'¹⁰) die met veel mensen ruzie maakte en nooit zijn kerkrechtelijke buitenspelpositie heeft willen regelen. Zo'n regeling kwam er pas twee jaar na zijn dood, in 2008. De financiële noodsituatie waarin bestuur en achterban van de Sint Willibrordus Stichting terecht waren gekomen, maakte herstel van de relatie met het bisdom onvermijdelijk. Bovendien was bekend dat pater Kotte restauratiegelden een andere bestemming had gegeven, wat op de valreep nog tot een bestuurscrisis binnen zijn stichting had geleid.¹¹ Zo gaf de SWS haar eigen pater Klos op, en werd de kerk op 25 januari 2009 door kardinaal Wim Eijk met grote plechtigheid opnieuw ingewijd.

Een verklaring van het bisdom als zou de suspensie van Kotte al begin 1977 door Rome zijn opgeheven, werd niet met documenten onderbouwd.¹² Kardinaal Simonis zei daarover: 'Hoe Eijk aan dat verhaal komt is mij een raadsel'.¹³ Pater Kotte had zelf beweerd dat hij van het Romeinse departement voor de clerus bericht had gekregen van de intrekking van zijn schorsing. Hij heeft dat bericht echter nooit aan iemand getoond. 'Vaak zei hij: ik zal je de brief laten zien. Maar dan kwam er weer

iets tussen', vertelt een vertrouweling van het eerste uur.¹⁴ De regeling met het aartsbisdom heeft overigens maar kort standgehouden, maar dat is een ander verhaal.¹⁵ De geschiedenis rond pater Kotte heeft vanaf 1967 onder de katholieken in de stad diepe sporen getrokken, en ook vele jaren na zijn dood zijn er nog steeds Kotte-aanhangers en Kotte-bestrijders. Voor de overige Utrechtse is zijn naam blijvend verbonden met de redding en de restauratie van de Willibrordkerk.

Noten

- 1 Zie *Signalementen* achterin dit tijdschrift.
- 2 J. Hermans, *De Liturgievernieuwing in Nederland* (Brugge 1990) deel II, p. 33-69.
- 3 Jos Palm, *Moederkerk. De ondergang van Rooms Nederland* (Amsterdam/Antwerpen 2012) p. 224-242.
- 4 Mededelingen van pater Arno Burg, archivaris van Stapelen, Bostel, 27 september 2005.
- 5 *Stadsblad* (21 juni 1972). Later liet Kotte zich gematigder uit en was er geen sprake meer van krant, politieke partij en omroep.
- 6 Mededeling van dr. J.A. Raymakers te Utrecht aan de auteur, september 2021.
- 7 Ton van Schaik, 'Kotte en Luns, relaas van een misverstand', *Tijdschrift Oud-Utrecht* (oktober 2008) p. 116-121.
- 8 *Analecta Aartsbisdom Utrecht* 48 (1975) p. 275-280.
- 9 *De Telegraaf* (7 juni 1975).
- 10 L.J. Rogier, *Vandaag en morgen* (Bilthoven 1974) p. 33.
- 11 E-mail van 3 juni 2009 van de oud-econoom van het aartsbisdom mr. Jacques Klok.
- 12 Dienst Communicatie van het aartsbisdom, 7 juni 2009. Ook opgenomen in de *Nieuwsbrief van de St. Willibrordkerk* (zomer 2009).
- 13 Ton Crijnen, *Kardinaal Ad Simonis, kerkleider in de branding. Een biografie* (Nijmegen 2014) p. 287.
- 14 Elisabeth Noltes in *AD Utrechts Nieuwsblad* (24 juni 2009).
- 15 Vanaf 2016 wordt de Willibrordkerk gebruikt door de Priesterbroederschap Pius X, een schismatiek genootschap, opgericht door de Franse aartsbisschop Marcel Lefebvre, die het Tweede Vaticaans Concilie verwierp en in het bijzonder de nieuwe Misorde.

Van pomp naar waterleiding

De watertransitie in Utrecht

Tegenwoordig wordt er gepleit voor een ‘watertransitie’ om overbelasting van het drinkwatersysteem tegen te gaan door regenwater en grijs (gebruikt) water te benutten. Deze situatie vormt het spiegelbeeld van de transitie die eind 19e eeuw plaatsvond: de overstap van pompwater op leidingwater. Het aantal waterleidingaansluitingen nam vanaf de aanleg van de Utrechtse waterleiding in 1883 gestaag toe, maar er waren praktische, politieke en culturele weerstanden. Sociale ongelijkheid speelde een rol en ook de gemeenteraad hield nog lang vast aan drinkwater via stadspompen.

Marja Heier studeerde Kunst- en Cultuurwetenschappen, specialisatie architectuurgeschiedenis, aan de Vrije Universiteit Amsterdam en deed onderzoek voor het NWO-project ‘Omgaan met waterschaarste’.

Terwijl Utrecht al eeuwen bekend stond als stad met gezond drinkwater, met de beroemde Mariapomp als icoon daarvan, ontstonden er in de tweede helft van de 19e eeuw zorgen over de waterkwaliteit. In 1873 dienden zeven Utrechters een verzoekschrift in bij de gemeente om buizen in de grond te mogen leggen voor een waterleiding en een monopolie te verkrijgen voor het leveren van drinkwater. Het was een

belangrijk onderwerp in het publieke debat. Nicolaas Beets publiceerde op 25 september 1873 in het *Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad* zijn inmiddels beroemd geworden gedicht ‘Voert water aan, voert water aan’ en de kranten besteedden aandacht aan de toen recente cholera-epidemie, ontstaan door slecht drinkwater. In de jaren zeventig werd nagedacht over de economische consequenties, concessieaanvragen en mogelijke plaatsen voor drinkwaterwinning. De beslissing viel pas in 1881, waarna de aanleg begon. Utrecht zou geen drinkwater krijgen uit duinen of open water zoals elders, maar het zou komen uit een grondwaterbekken langs

de Utrechtse Heuvelrug. Het heidewater, dat bij Soestduinen op 57 meter boven NAP opgepompt werd, kon makkelijk naar Utrecht stromen vanwege het hoogteverschil van bijna 60 meter. De drinkwaterleiding van de Compagnie des Eaux d’Utrecht (Utrechtsche Waterleiding Maatschappij) zou in april 1883 in gebruik worden genomen.

Gezondheidscommissie

Drinkwater werd in Utrecht vanouds op verschillende manieren verkregen. De stad had veel oppervlaktewater, zoals grachten, vaarten en rivieren. Voor grondwater hadden welgestelde huishoudens vaak eigen pompen en voor de andere stadsbewoners waren er de openbare pompen. De kwaliteit van het drinkwater werd aanvankelijk beoordeeld via zintuigelijke waarneming (kleur, smaak en helderheid). Halverwege de negentiende eeuw kwamen chemische testen in zwang. In dezelfde periode vroegen de ‘hygiënist’ meer aandacht voor de gezondheid en dus ook voor sanitaire voorzieningen. De politiek kon er niet meer omheen. In 1855 nam de gemeenteraad het initiatief tot oprichting van de ‘Gezondheidscommissie der stad Utrecht’. De eerste gezondheidscommissie bestond uit gemeenteraadsleden, rechtsge-

leerden, geneeskundigen, natuurkundigen, scheikundigen en bouwkundigen en vanaf 1891 ook bacteriologen.

Het was duidelijk dat er beter drinkwater moest komen. Een lid van de gezondheidscommissie, de jurist en natuurkundige Adriaan Daniël van Riemsdijk, toonde in 1870 met een waterkwaliteitsonderzoek aan dat er naast goede ook schadelijke pompen waren in de stad. De gezondheidscommissie adviseerde om tenminste aan de burgers bekend te maken welke pompen slecht water leverden. De enige actie die hierop volgde was dat bij sommige pompen bordjes werden geplaatst met een mededeling. In 1872 werd geprobeerd om meer goed drinkwater te vinden door op verschillende dieptes proefboringen te doen. Ook dit water werd door Van Riemsdijk chemisch onderzocht en voldeed aan de eisen. Er kwamen technische verbeteringen, zoals de nieuwe Nortonpomp: een uitschuifbare buis voorzien van een stalen punt, waarmee water uit diepere lagen kon worden opgepompt. In het gemeenteraadsverslag van 1880 is te lezen welke pompen werden schoongemaakt, van nieuw filtermateriaal voorzien en scheikundig werden onderzocht. De laatste zin luidde: ‘... zoodat het ten volle aanspraak heeft op den naam van zuiver, gezond en onbesmet water.’ Ook werd melding gemaakt van het aanbrengen van loden buizen tussen enkele pompen - merkwaardig, want het was in deze tijd allang bekend dat lood ongezond was. Duidelijk is dat de gemeente moeite bleef doen om goed, onbesmet drinkwater te verkrijgen uit zandlagen op ruim 100 meter diepte. De pompen bleken echter onvoldoende capaciteit te hebben. Bovendien werd door nieuwe meetmethodes steeds duidelijker dat het meeste pompwater onbetrouwbaar was. In de gedrukte verslagen van de gezondheidscommissie (ook als bijlage toegevoegd aan de raadsverslagen) werden huisadressen en straten met pompen genoemd waar men geen toegang (meer) had tot goed drinkwater, met de bedoeling dat de gemeente hier zou optreden. Triomfantelijk stond in 1881 vermeld: ‘In de geschiedenis van het drinkwater der gemeente zal de jaarkring 1881 eene gewichtige plaats innemen; want in dit jaar werd aan de zoo dikwerf besproken waterleiding een begin van uitvoering gegeven.’ In 1882 werd gesproken over grote vorderingen bij de aanleg van de waterleiding, maar ook werd melding gedaan van een nieuwe boring. Zelfs toen zocht de gemeente nog heil in pompen.

Wennen aan waterleiding

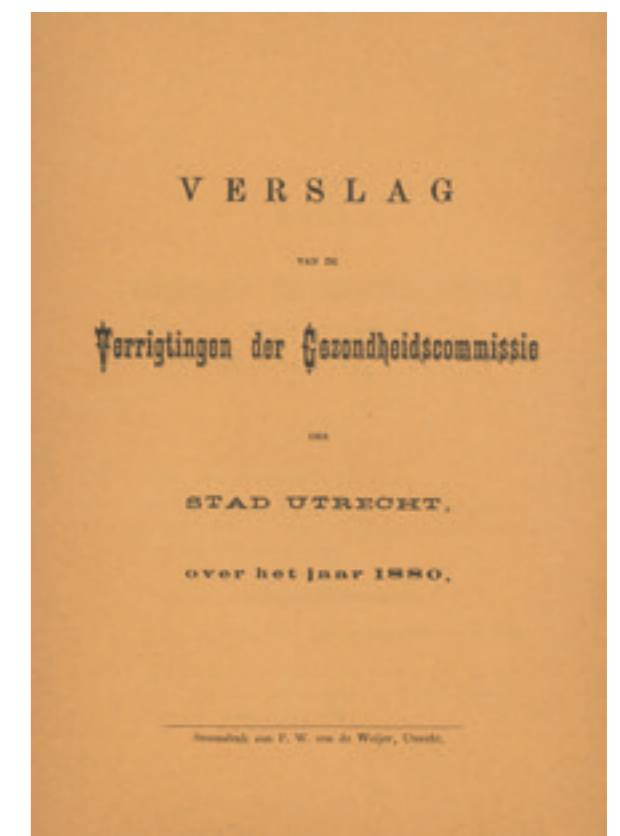
De raadsverslagen vanaf 1884 geven een ander beeld: waar in 1883 de informatie over drinkwater nog moest worden gezocht onder ‘Riolen’, stond in 1884 in de inhoudsopgave ‘Waterleiding’ en ‘Waterleidingmaatschappij (Utrechtsche)’. Het is begrijpelijk dat na de feitelijke opening van de drink-

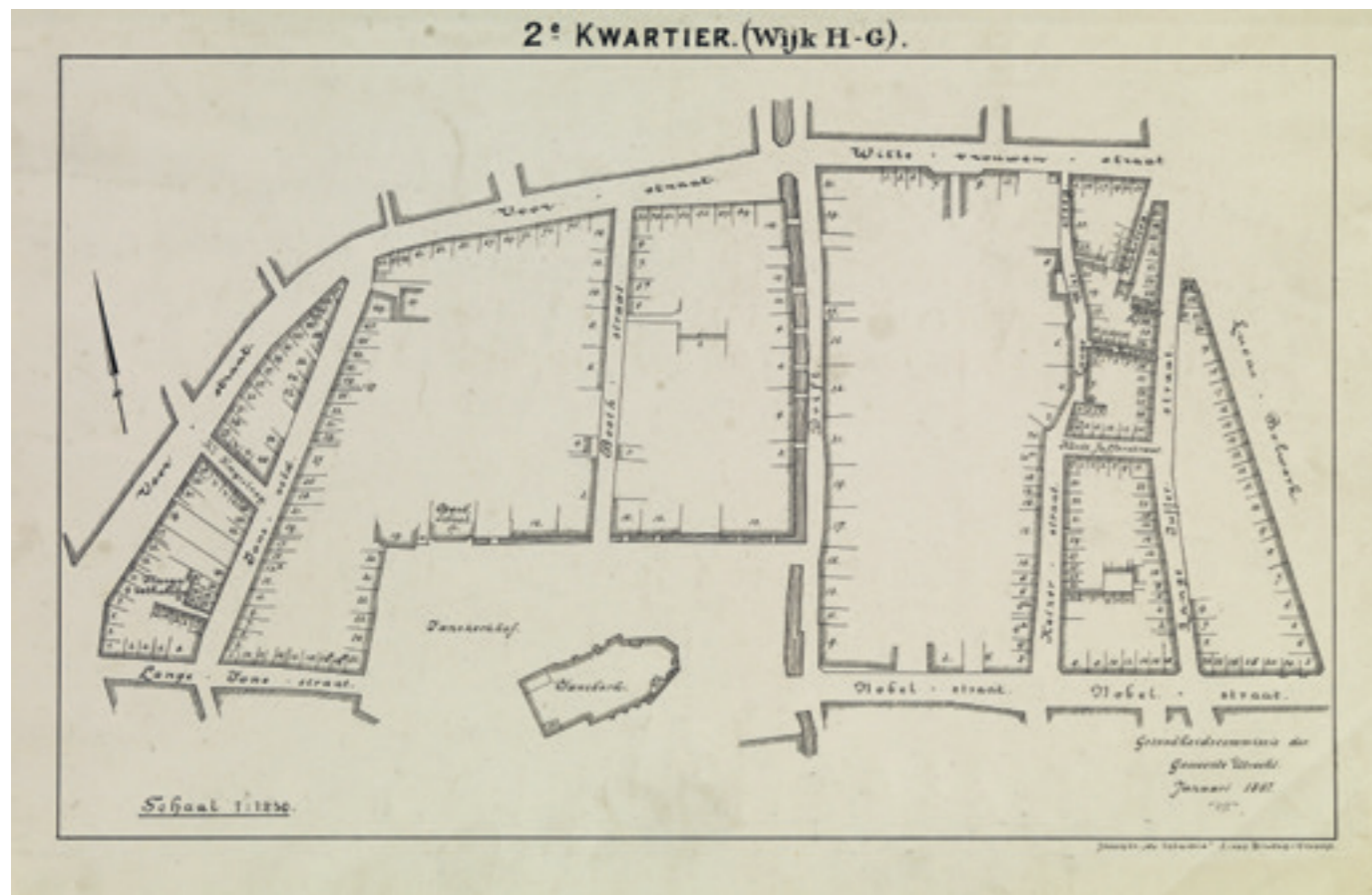

waterleiding op 1 april 1883 de burgers niet allemaal in één keer overstapten op waterleiding. Er was sprake van weerstand. Om te beginnen was er angst voor bevroren en gesprongen buizen. Dit bepaalde de plaats van de aansluiting, namelijk in de keuken of tegen de muur. Zo kon bij kapotte buizen de schade beperkt blijven. Verder was men eraan gewend om zelf water door het huis te dragen (of dat huispersoneel dat deed). Men zag de noodzaak van buizen door het hele huis nog niet in, een voorbeeld van culturele weerstand. Een economisch obstakel vormde de pittige prijs voor een jaarabonnement op de waterleiding. Tot 1890 werd hiervoor bij kleine ‘arbeidershuizen’ 8 gulden gevraagd, in die periode ongeveer een gemiddeld weekloon van een arbeider. Ook de smaakgewenning speelde een rol, want vergeleken met het welwater had het zachte leidingwater minder smaak. Ondanks deze bezwaren nam het aantal aansluitingen elk jaar gestaag toe. Na de aanleg van de drinkwaterleiding controleerde de gezondheidscommissie zowel pompwater als leidingwater. In april 1893, tien jaar na de komst van de waterleiding, bleek het leidingwater nog dezelfde goedgekeurde samenstelling te hebben. Tegelijk werden er in dit verslag ook meldingen gedaan van problematische situaties. ‘In eenige huizen aan de Weteringstraat vond de Commissie slecht pompwater. De eigenaresse was terstond bereid om aldaar de waterleiding aan te leggen.’ Ook werd melding gemaakt van een huis met besmet pompwater en reeds twee verdachte ziektegevallen. Dat huis werd door de gemeente van waterleiding voorzien. Een andere melding betrof een

- < Recente muurschildering aan de Waterstraat door Christiaan Bijl i.s.m. JanIsDeMan. [FOTO ARJAN DEN BOER](#)
- < Pomp op het Geertekerkhof door J.N. van Lokhorst, 1863. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ✓ Verslag van de Gezondheidscommissie der Stad Utrecht over 1880. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

rij huizen, bewoond door 36 gezinnen met drie pompen, waarvan er twee stinkend en inktzwart water hadden en de derde als twijfelachtig werd beoordeeld. Soms trad de gemeente zelf op als bewoners niets wensten te ondernemen: zo moesten gebouwen aan de Biltstraat 144-149 binnen drie weken bij de waterleiding aangesloten zijn, omdat er geen enkele watervoorziening was. In 1893 kwam vanuit andere hoek een waarschuwing: de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunde wees op het mogelijke gebruik van ijs uit het oppervlaktewater om hier drinkwater van te maken. Hierop publiceerde de gemeente een waarschuwing aan alle bewoners van Utrecht. Naast de individuele aansluitingen werden ook speciale publieke standpijpen (borne-fontaine genoemd) met de drinkwaterleiding verbonden, en zelfs bestaande openbare pompen. In het jaarverslag 1894 werd vermeld dat er op dat moment in de binnenstad 31 en in de buitenstad 32 pompen of standpijpen waren aangesloten. Nog jaren na de aanleg van de drinkwaterleiding bleef de gemeente pompen onderhouden, en schoonmaakwerkzaamheden uitvoeren aan pompputten en

borne-fontaines. De Utrechtse Waterleidingmaatschappij beschreef de vermeerdering van standpijpen voor het besproeien van de straten. Maar de gezondheidscommissie was zich bewust van de kwetsbaarheid van het nieuwe systeem en sprak in 1896 haar zorg uit over een denkbare situatie dat er tijdelijk geen water uit Soestduinen zou komen, terwijl er nog maar zeven goedgekeurde diepe welpompen waren (zoals op de Neude en het Vredenburg) om zestien pompen te voeden. Ook gaf de gezondheidscommissie in 1896 opnieuw aan hoe noodzakelijk het was om de aanwezige slechte pompen te verwijderen.

Lucasbolwerk en Lange Jufferstraat

In 1896-1897 startte de commissie met 'Stelselmatig onderzoek' om een aantal zaken aangaande gezond leven en huishoudelijke hygiëne duidelijk te krijgen. Er werden formulieren gedrukt en deze 'circulaires' werden gestuurd naar 'nette huizen' waarvan men vermoedde dat de bewoners ze konden invullen, terwijl 'opnemers' (interviewers) naar de andere adressen gingen om dezelfde vragen te stellen en de antwoorden te noteren. De eerste vier vragen waren van belang voor het drinkwatergebruik: of het huis wel of geen waterleidingaansluiting had, of er een welpomp of regenwater werd gebruikt en of het huis een watercloset had. Een voor de hand liggende veronderstelling is dat welgestelde bewoners wel en armere mensen geen aansluiting op de drinkwaterleiding hadden. Als we echter een straat met meerdere soorten huizen en een straat met

luxe huizen bestuderen, blijkt dat genuanceerder te liggen. Aan het Lucasbolwerk stonden grote huizen, de Lange Jufferstraat daarachter kende een mix van oude huizen, nieuwbouw en werkplaatsen. Uit het 'Stelselmatig onderzoek' bleek dat van de 42 huizen van de Lange Jufferstraat ongeveer de helft (48%) waterleiding had. Een opmerkelijk hoog aantal van 12 huizen (29%) had geen enkele drinkwaterbron en zeven (17%) hadden alleen een pomp. Drie huizen gebruikten, hoewel ze een waterleiding hadden, ook nog hun oude pomp. Tussen

- ▲ Deelplattegrond van de Gezondheidscommissie der Gemeente Utrecht, 1897. Rechts het Lucasbolwerk. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Aanleg van een waterleiding-zinker door de Oudegracht bij de Zandbrug, 1897. [HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- Een borne-fontaine (standpijp) op het Janskerkhof, circa 1930. [F.F. VAN DER WERF, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)
- ▼ Pomp op het Vredenburg omstreeks 1895. [JOH. A. MOESMAN, HET UTRECHTS ARCHIEF](#)

kleine huizen zonder waterleiding stonden grotere huizen en nieuwe panden uit 1897. Deze nieuwbouw en de grotere panden op de Lange Jufferstraat, die er nu nog uitzien als huizen door redelijk bemiddelde mensen bewoond, hadden volgens de lijst allemaal een waterleidingaansluiting. Een belangrijke aantekening van de opnemer over de nabije Keizerstraat zou kunnen verklaren waarom niet alle bewoners een waterleidingaansluiting nodig achtten: in de Lange Jufferstraat stond een borne-fontaine. Mogelijk gebruikten de bewoners van de omringende straten deze ook, zelfs als zij de drinkwaterleiding wel konden betalen.

Aan het Lucasbolwerk stonden brede panden met meerdere woonlagen tegenover het plantsoen langs de Singel en enkele minder grote huizen nabij de Witte-vrouwenstraat. De bewoonster van Lucasbolwerk 19 gaf bijvoorbeeld aan: 'Ik heb een contract gesloten met de waterleidingmaatschappij'. Ook vermeldde zij dat haar woning één welpomp had, die alleen voor schoonmaakwater gebruikt werd en dat van de drie privaten er twee waren voorzien van een watercloset. De helft (50%) van de 22 panden aan het Lucasbolwerk had alleen waterleiding, negen (40%) hadden beide en twee (10%) hadden alleen een welpomp. Geen bewoner zat zonder drinkwater. Ook hier lijken financiële bezwaren niet de reden voor het ontbreken van drinkwaterleiding, maar de bewuste keuze voor het welpompwater. In deze buurt woonden op dat moment veel vaklieden en middenstanders, maar ook renteniers en renteniersters. Kleine huizen werden verhuurd aan 'minvermogenen'; de eigenaar hiervan had vaak meerdere panden in bezit maar liet geen waterleiding aanleggen. Bedrijfsruimtes en koetshuizen hadden geen aansluiting, maar soms wel een andere watervoorziening.

Gebruik na bijna vijftien jaar

Het 'Stelselmatig onderzoek' naar onder andere het gebruik van de drinkwater vond plaats in 1896-1897, veertien jaar na de aanleg van de waterleiding. Het onderzoek maakte duidelijk dat, zoals bij zoveel vernieuwingen, de acceptatie van de drinkwaterleiding tijd vroeg. Meerdere mensen gebruikten verschillende waterbronnen tegelijk; sommigen dronken nog regenwater of het water van de welpompen en anderen gebruikten dit alleen nog voor schoonmaken en tuinbegieting. Het verschil in drinkwatertoegang kon samenhangen met minvermogen zijn of afhankelijk zijn van de huiseigenaren van wie (kleine) panden werden gehuurd. Het hing ook af van de beschikbaarheid van pompen met goed drinkwater of van een borne-fontaine met waterleidingwater in de straat. Daarnaast waren er ook bewoners met een opmerkelijke individuele voorkeur voor pompwater, gebaseerd op smaak van zowel welwater als regenwater. Een

abonnement op de drinkwaterleiding was dus eind 19e eeuw niet altijd gekoppeld aan de welstand van de bewoners. Sommigen bleven vasthouden aan oude gewoonten als naar de pomp lopen of aan de bekende smaak van hun eigen pomp.

Dit artikel is tot stand gekomen in het kader van het onderzoeksproject 'Omgaan met waterschaarste', uitgevoerd aan de Vrije Universiteit o.l.v. Petra van Dam en gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), projectnummer 406.18.HW.015.

Bronnen en literatuur

- Het Utrechts Archief, 713-3 Utrechtsche gezondheidscommissies, inv.nrs. 12, 52, 55, 68 en 76-1.
- H. Lintsen e.a., *Made in Holland: een techniekgeschiedenis van Nederland (1800-2000)* (Zutphen 2005) p. 57-58.
- J.A.L. de Meyere (red.), *Water lekker nat* (Zwolle 1997) p. 35-36, 53-63, 122-123.
- A.D. Riemsdijk, *Drinkwater en grondboringen te Utrecht in 1870. Memorie, aan de Gezondheidscommissie der stad Utrecht* (Utrecht 1871).

Katholieke overlevingsstrategieën in 17e-eeuws Utrecht

De Japanse onderzoeker Genji Yasuhira publiceerde onlangs een boek met de indrukwekkende titel *Catholic Survival in the Dutch Republic. Agency in Coexistence and the Public Sphere in Utrecht, 1620-1672* (Katholieke overleving in de Republiek. Kracht in co-existentie en het publieke domein in Utrecht, 1620-1672). Eerder promoveerde hij op deze materie aan Tilburg University. Het boek, dat 20 september jongstleden gepresenteerd werd in de Gertrudiskapel, biedt interessante en belangwekkende inzichten over de positie van katholieken na de reformatie.

Casper Staal is oud-conservator van Museum Catharijneconvent.

Over de periode na 1580 en de katholieken in de stad Utrecht is de laatste eeuw menigmaal geschreven. Maar als je die artikelen en hoofdstukken in grotere werken doorneemt, komen de katholieken die tweederangs burgers werden vooral naar voren als slachtoffers. Er lijkt sprake van een Calimero-complex. Met

zijn boek werpt Genji Yasuhira een ander, nieuw licht op deze periode. De grote lijn van dit doorwrochte werk is dat de katholieken weliswaar niet meer volwaardig meetellen, maar dat zij op allerlei manieren aanwezig blijven in de Utrechtse gemeenschap en op slimme wijze het onderste uit de kan weten te halen. Utrecht telt in die tijd 30.000 inwoners van wie er 12.000 gereformeerd zijn. Er zijn tegelijk 10.000 katholieken,

2.250 lutheranen, 500 mennonieten en 200 remonstranten. Tenslotte zijn er nog 5.000 'liefhebbers' van de gereformeerde kerk die geen echte leden zijn. Een derde van de stadsbevolking is dus katholiek en vormt dus geen minderheid. Bestudering van alle bewaarde vonnissen, wetten, plakkaten, ordonnanties en wat dies meer zij levert een heel divers beeld op van de Utrechtse samenleving. Die mag geoormerkt worden met de term die hoogleraar Willem Frijhoff ooit muntte: omgangsoecumene. De schrijver verdeelt de bestudeerde periode in vier tijdvakken: 1620-1638 (de hervatting van de oorlog tegen Spanje na het Twaalfjarig Bestand), 1639-1648 (de laatste fase van de Nederlandse Opstand), 1648-1659 (de Vrede van Munster en de Grote Vergadering van 1651), en 1660-1672 (onder Republikeins bestuur). Duidelijk wordt dat het terugdringen van de katholieken in het publieke domein telkens andere accenten krijgt. Wordt aanvankelijk vooral op priesters gejaagd, later worden ook vrouwen (met

Boekbespreking

name klopjes) achter de vodden gezeten. Vervolgens komen ook leken en hun activiteiten onder het vergrootglas te liggen.

Heilige plaatsen

Om een aspect uit dit rijk gedocumenteerde boek te kiezen: katholieken hebben hun heilige plaatsen moeten inleveren. Alle parochie- en kapittelkerken zijn geconfisqueerd, evenals alle kloosters. Maar de gasthuizen met hun kapellen niet; dat blijken de nieuwe heilige plaatsen te worden. Gasthuizen zoals het Jobsgasthuis, het Bartholomeusgasthuis, het Heilig Kruisgasthuis hebben echter ook katholieke regenten. En die gasthuizen zijn niet zomaar te protestantiseren, want wie worden dan de nieuwe bestuurders? Die bestuurders komen uit de adel en patriciërsfamilies in de stad en wil je niet tegen het hoofd stoten. Als burgers van Utrecht hebben zij rechten en plichten en die kun je ze niet ontnemen omdat ze (nog) katholiek zijn. Zo is alles met alles verweven. Klopjes houden schooltjes in stand en leren de kinderen lezen en schrijven. Ze zijn nodig voor de welstand en geletterdheid van de stad. Je kunt er wel protestante inspecteurs op af sturen, maar de vrouwen gaan slim om met wat wel en niet kan in de ogen van de Voetiaanse consistorie.

Als het tot vervolging komt, zijn voor de rechtbank katholieke advocaten present om hun geloofsgenoten bij te staan, vrij te pleiten of de geldboete te verminderen. Maar ook binnen families komt men voor elkaar op, evenals binnen de kennissenkring en tussen handelsrelaties. Zo zien we ook protestantse advocaten katholieken verdedigen. Daarbij werken er in het Hof van Utrecht nogal wat katholieke juristen. Het zijn slechts enkele voorbeelden van het diepgravende onderzoek dat de auteur pleegde. De consistorie onder leiding van theologiehoogleraar Gisbertus Voetius streefde naar een geprotestantiseerde stad Utrecht. Dat mislukt, want het stadsbestuur en de Staten van Utrecht hebben een ander doel: de rust bewaren in de stad die voor een groot deel uit katholieken bestaat. De stedelijk bevolking vormt één gemeenschap. Nu eens volgt het stadsbestuur de wens van de predikanten, dan weer stuurt het de schout toch niet af op een bijeenkomst vol paapse stoutigheden. En als de schout wel verschijnt, blijken de

▲ Jacob de Man, portret van een klopje, circa 1680. MUSEUM CATHARIJNECONVENT

▽ Het Heilig Kruisgasthuis aan de Biltstraat door L.P. Serrurier naar een onbekende tekening uit circa 1600. HET UTRECHTS ARCHIEF

deuren met extra stevig hout en metalen grendels niet open te breken. Wat is publiek domein en wat niet? Het woonhuis waar zelfs een kerkruiimte van gemaakt is, wordt als publiek domein gezien want iedereen weet dat daar paapse zaken plaatsvinden. Maar is het woonhuis niet privéterrein? In de loop van de geschiedenis zullen de begrippen publiek en openbaar een invulling gaan krijgen die tot op de dag van vandaag geldt. Het laatste hoofdstuk plaatst Utrecht op een boeide manier in de toenmalige wereldgeschiedenis. Het behandelt de aanvang van de reformatie in Frankrijk, in de landen van het Heilige Rijk der Roomse Natie, in Engeland, in de Zuidelijke Nederlanden en in Ierland, in Japan zelfs. Het boek sluit af met heldere schema's van alle gerechtelijke en andere schriftelijk bronnen.

Japanse onderzoeker

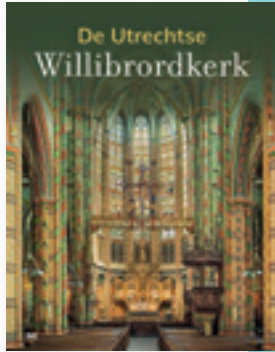
Hoe komt een jonge Japanse geschiedsonderzoeker er eigenlijk toe zich te verdiepen in de Utrechtse samenleving aan het begin van de Gouden Eeuw met zijn protestanten en vervolgd katholieken? Genji Yasuhira (1989) werd geboren in Kobe, Japan. Reeds op de middelbare school en aan de Universiteit van Osaka was hij geïntrigeerd door de vraag hoe een klein land als Holland een zo significante rol kon spelen op het wereldtoneel. Handel en tolerantie vormden zijn fascinatie voor de kwestie van de vroegmoderne geschiedenis op religieus gebied, de co-existentie van de religies en de sociologie. Vervolgens werkte Yasuhira aan Kyoto University, als gastonderzoeker aan de Universiteit Utrecht en aan Tilburg University, waar hij op 19 maart 2019 op de stof van dit boek promoveerde. Bij dit alles moet men bedenken dat hij Engels, Nederlands en paleografie van 17e-eeuws Nederlands nodig had om dit bijzondere werk te kunnen verrichten.

Genji Yasuhira, *Catholic Survival in the Dutch Republic. Agency in Coexistence and the Public Sphere in Utrecht, 1620-1672*. Amsterdam University Press, 2024. ISBN 978-904-855-2-425 blz., € 168,95. Open access-pdf via <https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/90589>.

Signalementen

Armand Heijnen

De neogotisch Willibrordkerk

De Willibrordkerk werd 150 jaar geleden geprezen als 'pronkjuweel' van de katholieke emancipatie, maar een halve eeuw later sprak men al meesmullend over die neogotische overdaad. Totdat omstreeks 1975 de schoonheid van de kerk werd herontdekt. Een klein legertje auteurs heeft een prachtige monografie gemaakt over dit 'uitmuntende voorbeeld van de zogeheten Utrechtse School'. Wie deze kerk aan de Minrebroederstraat ooit is binnengewandeld, zal het niet verbazen dat het boek rijk geïllustreerd is. Uitbundige wandschilderingen, altaren, heiligenbeelden en communiebanken vormen een inspiratiebron voor mooie fotografie. De 'Utrechtse School' onderscheidde zich van de neogotiek van Pierre Cuypers. Terwijl Cuypers elk detail bepaalde, leverde Alfred Tepe, de architect van de Willibrord, een 'kale kerk' af die andere kunstenaars mochten aankleden. Cuypers had een eigen atelier dat alle uitmontering vervaardigde, maar Tepe gaf ruim baan aan andere kunstenaars, zoals meubelmaker-houtsnijder Friedrich Wilhelm Mengelberg, de edelsmeden Gerard Bartel Brom en Albert Kniep, glazenier Heinrich Geuer en kerkschilder Chrétien Lindsen. Van al deze kunstenaars bespreekt het boek werk en leven. Het derde hoofdstuk vormt het hart van het boek: het beschrijft het luisterrijke interieur per onderdeel. Maar ook de overige hoofdstukken zijn de moeite waard. Zoals het verhaal over de voorgeschiedenis van de Willibrord, die (als schuilkerk onder die naam) begon aan de Herenstraat. Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 besloot pastoor H.J. Stiphout een nieuwe parochiekerk aan de Minrebroederstraat te bouwen, die in 1877 gereedkwam. In 1967 hield de parochie op te bestaan vanwege de ontkerkelijking. De Willibrord raakte ernstig in verval, werd zelfs bedreigd met sloop, maar dankzij inspanningen van aannemer Jos Lisman en pater Winand Kotte (zie pagina 23-27 in dit tijdschrift) werd er een nieuwe bestemming gevonden. Na een grondige restauratie heropende de groep Kotte in 2005 de kerk. Het gebouw is inmiddels in handen van een ander conservatief gezelschap, de Broederschap Pius X. De kerk is ook opengesteld voor andere - onder meer muzikale - activiteiten.

Elts Jimkes-Verkade, Casper Staal, Elisabeth Stades-Vischer, *De Utrechtse Willibrordkerk*. Utrecht, Matrijs, 2024. ISBN 978-90-5345-582-1. 192 blz., € 29,95.

Eerbetoon voor Kees van Schaik

Bij zijn 75e verjaardag kreeg Kees van Schaik een liber amicorum met artikelen over het Kromme Rijngebied, de regio waarover Van Schaik ook zelf veel publiceerde. Nog onlangs publiceerde hij *Vrijheid, gelijkheid, broederschap. Revolutie in het Kromme Rijngebied 1795-1802* (besproken in *Tijdschrift Oud-Utrecht* april 2024). In dat boek werkte hij een van zijn favoriete thema's uit: het dorpsbestuur, in dit geval in de Bataafse en Franse tijd. Verder publiceerde Van Schaik artikelen over tal van onderwerpen: van paardenfokkerij tot fruitverkoop en van middeleeuwse woontorens tot de rol van kosters in de kerk. Rode draad in al zijn werk is het bronnenonderzoek, dat hij boekstaafde in ringbanden die hij genereus collega-onderzoekers ter beschikking stelde. Behalve genealogische of biografische bijdragen over het Kromme Rijngebied bevat het liber amicorum ook uitstapjes naar aanpalende regio's en meer algemeen historische onderwerpen. Zo verhaalt Wouter Spies over vier jongens die in 1751 bestraft werden voor het 'delictum capitale' - sodomie. Twee

van hen kregen in Zeist de doodstraf, twee anderen werden in Utrecht met geseling en eenzame opsluiting bestraft. Dankzij bemiddeling van een pastoor hoefden zij hun straf echter niet in het tuchthuis uit te zitten, maar werden ze bij de Franciscanen in Megen 'strict geobserveert en bewaerd'.

Casper A. van Burik e.a., *De bronnen, de mensen, het land. Liber amicorum voor Kees van Schaik*. Hilversum, Verloren, 2024. ISBN 978-946-4551-10-5. 510 blz., € 39,-.

Academiedrukker Halma

Toen François Halma (1653-1722) in 1675 lid werd van het boekdrukkers- en boekverkopersgilde in Utrecht, was het boekenbedrijf in de stad in crisis. De beruchte storm van augustus 1674 en de komst van de Franse legers in het rampjaar 1672 veroorzaakten stilstand bij de Utrechtse nijverheid. Halma wist de Utrechtse boekenbranche echter nieuw leven in te blazen, blijkt uit het proefschrift van Kuniko Forrer over deze uitgever, boekverkoper en -binder. Vooral in Utrecht (Halma was later ook actief in Amsterdam en Leeuwarden) was hij de meest toonaangevende boekverkoper, daarbij geholpen door de aanwezigheid van de universiteit. Vanaf het academiejaar 1685-1686 was Halma de officiële drukker van de Utrechtse Academie. Uit bestudering van zijn 'Officina Halmiana' blijkt dat Halma als geen ander het belang zag van een verzorgde vormgeving van zijn boeken enerzijds, en van een stichtelijke inhoud anderzijds. Een aanzienlijk deel van zijn fonds was Nederlandstalig, zodat het voor een groot publiek toegankelijk was. Helaas zagen zijn erfgenamen het belang van zijn werk niet in. Na zijn overlijden werd het fonds via een veiling afgestoten.

Kuniko Forrer, *François Halma en zijn boekhandel in Utrecht, Amsterdam en Leeuwarden, 1675-1722. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel ten tijde van de Republiek*. 675 blz. Open-access PDF: <https://hdl.handle.net/11245.1/292c70e2-c308-41fe-8b31-51cbbfco7858>.

Rijke bloemlezing over voorstad Tolsteeg

Eerder dit jaar gaf de Historische Kring Tolsteeg-Hoograven een boek uit over de Oosterkade en Westerkade en Gansstraat en Koningsweg. De kern van dit voorstadje Tolsteeg lag langs de Vaartsche Rijn en de zuidoever van de Kromme Rijn. Door die ligging - net buiten de stadsmuren - was het hier uitermate geschikt voor allerlei bedrijvigheid en als onderkomen voor bijvoorbeeld handelaren die vanwege het late uur de stad niet meer in konden. Voor zulk reizigersvolk kende Tolsteeg nogal wat herbergen en kroegen. Auteur Peter Sprangers heeft een hels karwei verricht door vrijwel alle afbeeldingen, archiefstukken, kaarten en kadastragegevens van dit gebied sinds de middeleeuwen te verzamelen en toe te lichten. Dat is tegelijk het nadeel van deze publicatie: je ziet door de bomen het bos niet meer. Elke 'melksalon' of herberg, elk koetshuis of fabriekje, inclusief verbouwingen en achtereenvolgende bewoners of uitbaters, wordt opgesomd. Een toelichtende inleiding of leeswijzer ontbreekt. Het is vooral een heerlijk bladerboek voor wie zelf in deze buurt woont. Voor anderen kan het een handleiding zijn bij een stadswandeling.

Peter Sprangers, *Oosterkade & Westerkade, Gansstraat & Koningsweg. Op weg naar 750 jaar Tolsteeg*. Utrecht, Historische Kring Tolsteeg-Hoograven. ISBN 978-946-4913-67-5. 168 blz., € 28,95.

WBOOKS
Voor de liefhebber van aflassen en oude kaarten

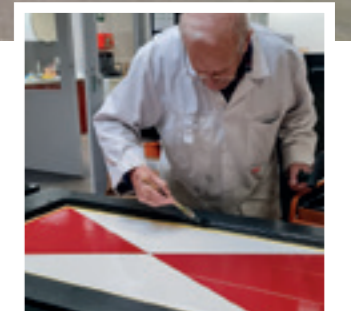
Een eeuw na afronding van de vorige grote restauratie was de Utrechtse Domtoren toe aan groot onderhoud.

Wat komt er anno 2024 bij kijken wanneer een grootschalig binnenstedelijk maar vakspecifiek restauratieproject moet worden opgetuigd?

Uitvoering: Gebonden
Aantal pagina's: 288
ISBN 978 94 625 8665 9
€ 39,95

Nu in de boekhandel
Bestel via wbooks.com of bel 038 - 467 34 00
(gratis verzending binnen Nederland)

STIJLAART SCHILDERS BV

Coloradodreef 39, 3565 BS Utrecht
030 2667708 / info@stijlaart.nl

www.stijlaart.nl

Geschiedenis is springlevend

bij het Utrechtsch Studenten Concert, het oudste symfonieorkest van Nederland!

200 jaar
Utrechtsch
Studenten
Concert

Lees alles over 200 jaar Utrechtsch Studenten Concert en ontdek wat dit orkest al twee eeuwen lang springlevend houdt!

Bestel nu op usconcert.nl/lustrumboek of scan de QR-code:

Hart voor Utrechts erfgoed

LISMAN + LISMAN
ONTWIKKELT EN BOUWT

www.lisman.eu

HERITAGE AUCTIONS EUROPE

Het grootste veilinghuis voor collectibles

Gratis taxatiedagen voor:

MUNTEN
BANKBILJETTEN
POSTZEGELS
MILITARIA
GOUD & ZILVER
SIERADEN
KUNST
ANTIJK

Meer informatie?
www.ha-europe.com

Energieweg 7 | 3401 MD | IJsselstein
030 6063944 | info@ha-europe.com

Nummers nabestellen
of andere publicaties
van Oud-Utrecht
bestellen?

oud-utrecht.nl/webwinkel

8 720892 454331